

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра історії Східної Європи

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломної роботи

бакалавра

на тему **«Освітні проєкти в Гетьманщині в роки гетьманування Кирила
Розумовського (1750-1764)»**

Виконала : студентка IV курсу

денної форми навчання

напряму підготовки (спеціальності)

032 «історія та археологія»

Шаповалова Альбіна Михайлівна

Керівник: к.і.н., доц. кафедри історії Східної Європи

Кушнар'ов Сергій Сергійович

Рецензент:

Потрашков Сергій Васильович

Харків – 2025

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
I РОЗДІЛ. Стан освіти та науки напередодні реформ Гетьмана Кирила Розумовського.....	15
II РОЗДІЛ. Основні напрямки та етапи освітньої реформи.....	26
III РОЗДІЛ. Наслідки освітньої реформи для українських губерній.....	40
ВИСНОВКИ.....	56
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	59
РЕЗЮМЕ.....	65
SUMMARY.....	66

ВСТУП

Освітня реформа Кирила Розумовського стала визначальною подією в історії України XVIII століття. Вона була частиною ширших реформ, спрямованих на модернізацію суспільного життя Гетьманщини і мала суттєвий вплив на розвиток українських губерній. Одним із ключових аспектів реформи було впровадження нових стандартів освіти, які сприяли підвищенню рівня грамотності та професійної підготовки. Для українського суспільства реформи в освітній сфері означали не лише розширення доступу до знань, але й зміцнення національної свідомості та культурної ідентичності.

Освітні проекти стали поштовхом для створення нових навчальних закладів, поширення світської освіти та оновлення методів навчання. Це сприяло підготовці кадрів для адміністративної, військової та культурної сфер, що відповідало потребам тогочасної політичної ситуації. Розвиток освіти позитивно вплинув на суспільство: збільшилася чисельність освічених людей, що, своєю чергою, сприяло інтеграції українських губерній у ширший європейський контекст.

Реформа Кирила Розумовського також вплинула на соціальну структуру українського суспільства. Завдяки освітнім змінам зростала кількість людей, здатних до виконання адміністративних та економічних завдань. У цей період відзначався значний прогрес у формуванні нової української еліти, що була тісно пов'язана із європейськими освітніми та науковими стандартами.

Розширення освітніх можливостей у цей період стало фундаментом для подальшого розвитку українських губерній у складі Російської імперії. Освітні проекти Кирила Розумовського показали, що навіть у складних політичних умовах освіта може стати рушійною силою для позитивних змін у суспільстві.

Актуальність теми полягає у сучасних тенденціях дослідження впливу освітніх реформ на формування культурного та суспільного середовища

України XVIII століття. Освітня реформа Кирила Розумовського стала важливим етапом модернізації Гетьманщини, що мала значний вплив на розвиток українських губерній. У контексті цього періоду реформа стала своєрідним «інструментом» зміцнення української ідентичності в умовах політичної залежності від Російської імперії. Через дослідження цієї теми можна простежити, як освітні зміни сприяли підвищенню загального рівня грамотності, формуванню професійних кадрів та інтеграції України до європейського освітнього простору.

Освітні новації були складним процесом, у якому брали участь різні соціальні групи: козацька старшина, духовенство, представники української інтелігенції. Центральну роль у їх реалізації відіграла підтримка місцевих еліт, що прагнули зберегти національну культурну самобутність. Вивчення зазначених процесів дає змогу зрозуміти, як освітні перетворення вплинули на суспільство того часу та сприяли підготовці основ для подальших змін у XIX столітті.

Об'єктом дослідження є освітні проекти гетьмана Кирила Розумовського та їх реалізація в українських губерніях в другій половині XVIII століття.

Предметом дослідження є вплив освітніх проектів Кирила Розумовського на розвиток освітньої системи та соціально-культурного середовища в українських губерніях у зазначений період.

Метою дослідження є вивчення особливостей розробки, запровадження та реалізації освітніх проектів на українських землях в роки гетьманування Кирила Розумовського.

Задля досягнення мети було поставлено наступні завдання:

1. Проаналізувати передумови освітньої реформи Кирила Розумовського.
2. Визначити основні аспекти перетворень та визначити їх ключові етапи.
3. Проаналізувати вплив реформи на систему освіти в українських губерніях.
4. Дослідити соціокультурні зміни, що відбулися внаслідок реалізації освітньої політики гетьмана.

5. Оцінити значення реформи для подальшого розвитку освіти в Україні та її інтеграції в європейський освітній простір.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють 1750–1764 роки. Нижня хронологічна межа обумовлена призначенням Кирила Розумовського гетьманом Лівобережної України в 1750 році, що стало відправною точкою його реформаторської діяльності, включно з освітніми ініціативами. Верхня хронологічна межа визначається 1764 роком, коли Гетьманщину було ліквідовано, що суттєво вплинуло на подальшу реалізацію реформ і розвиток освітньої сфери.

Територіальні рамки дослідження охоплюють українські губернії XVIII століття, зокрема Лівобережну Україну (території колишньої Гетьманщини), яка була основною сферою впливу Кирила Розумовського.

Історіографія питання освіти є досить обширною. Імперська історіографія представлена працями. Першопроходцем в даній темі став Макарій Булгаков, він став автором першої присвяченої «київським школам» праці, але праця була не настільки достовірною і цінною, щоб базувати на ній подальші дослідження. Основою праці стали не зовсім достовірні статистичні дані про «учеников из духовного звания» та «малороссийских и заграничных разночинцев»¹.

В 1905 році вийшла праця Миколи Петрова «Досвід обов'язкового навчання козацьких дітей грамоти у Лубенському полку у 1762 р.»². Праця є ґрунтовним дослідженням освітньої реформи, впровадженої в Лубенському полку на Лівобережній Україні в другій половині XVIII століття. Автор аналізує спробу організації обов'язкового навчання грамоті дітей козацького стану, розглядаючи соціально-економічні й політичні умови, які сприяли чи перешкождали цьому нововведенню. У роботі детально описано процес

---

¹ Булгаков Макарій, іером. История Киевской академии / Макарій Булгаков. СПб. : В типографии Константина Жернакова, 1843. 226 с.

² Петров Н. (Н. П.). Опыт обязательного обучения казацких детей грамоты в Лубенском полку в 1762 г. / Н. Петров // Киевская старина. 1906. Т. ХСІІ. № 1. С. 1–5.

запровадження реформи, зокрема функціонування шкіл, методи навчання та ставлення місцевого населення до ідеї обов'язкової освіти. Петров акцентує увагу на ролі адміністративного апарату Гетьманщини в організації освітніх ініціатив, а також на труднощах, пов'язаних із забезпеченням навчального процесу в умовах тогочасної соціальної структури. Книга є важливим внеском у вивчення історії освіти в Україні, демонструючи, як впровадження інституційних змін впливало на розвиток грамотності та освіченості в козацькому середовищі. Вона також дає уявлення про загальний рівень освіченості та прагнення до навчання серед козацького населення в XVIII столітті.

Також нашої уваги заслуговує праця Василя Різниченка «Проект українського університету в Батурині»³, що описує причини та наслідки створення університету в Батурині Кирилом Розумовським.

Радянська історіографія представлена працями Олександра Сидоренка, який писав про другу половину XVII ст. В своїх працях він звертає увагу в основному на різношаровість студентства, наголошуючи на тому, що в лавах студентів відбувалось поповнення у вигляді духовенства та козацької старшини⁴.

Також стаття Панашенка В.В. «Навчання козацьких дітей грамоти та військової справи на Лівобережній Україні XVIII ст.»⁵, який аналізує специфіку освіти та виховання козацьких дітей на Лівобережній Україні у XVIII столітті. Автор розглядає процес навчання через призму тогочасних соціально-економічних умов, роль адміністративних структур Гетьманщини та потреби військової служби. Стаття акцентує увагу на тому, що освітній процес був органічно пов'язаний із військовою підготовкою, що відповідало

---

³ Різниченко В. Проект українського університету в Батурині / В. Різниченко. К., 1916. 16 с

⁴ Sydorenko A. The Kievan Academy in the Seventeenth Century / Alexander. Ottawa : University of Ottawa Press, 1977.

⁵ Панашенко В. В. Навчання козацьких дітей грамоти та військової справи на Лівобережній Україні XVIII ст. / В. Панашенко // Український історичний журнал. 1972. № 2. С. 103–108.

специфіці козацького способу життя. Водночас В. Панащенко підкреслює, що розвиток освіти в цей період був обмежений через економічні труднощі, політичний тиск з боку імперської влади та поступову втрату автономії Гетьманщини.

Сучасна українська історіографія представлена значним науковим доробком.

Олексій Струкевич у статті «Кирило Розумовський: усталені стереотипи та історичні реалії»⁶ досліджує образ останнього гетьмана України Кирила Розумовського, порівнюючи популярні стереотипи із реальними історичними фактами. Автор аналізує, як суспільні уявлення, часто сформовані під впливом пропаганди та ідеологічних наративів, спотворювали або ідеалізували постать Розумовського.

Стаття охоплює ключові етапи життя гетьмана, зокрема його політичну діяльність, роль у відновленні автономії Гетьманщини та внесок у культурний і освітній розвиток України XVIII століття. Струкевич звертає увагу на дипломатичну майстерність Розумовського, його взаємини з імператрицею Катериною II та спроби модернізувати управління в Гетьманщині. Автор розглядає також негативні стереотипи, які виникли через тісні зв'язки Розумовського з російським імператорським двором, і пояснює, як історичний контекст обмежував його можливості впливу. У підсумку, стаття пропонує збалансований і науково обґрунтований погляд на постать Кирила Розумовського, сприяючи подоланню міфів і переосмисленню його ролі в українській історії.

Робота О. Б. Коваленка «Освічений гетьманат» Кирила Розумовського (До постановки проблеми)⁷ є глибоким дослідженням культурно-освітніх ініціатив, які здійснювалися в Гетьманщині під час правління Кирила

---

⁶ Струкевич О. Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали П'ятих Всеукраїнських історичних читань. Київ - Черкаси, 1995. 220 с.

⁷ Коваленко О. Б. «Освічений гетьманат» Кирила Розумовського (До постановки проблеми) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку.

Розумовського. Автор аналізує прагнення останнього гетьмана України модернізувати управління, судову систему та освіту, що відповідало загальноєвропейським тенденціям епохи Просвітництва.

У монографії висвітлюються ключові реформи, спрямовані на розвиток освіти, створення навчальних закладів і підвищення освітнього рівня елітного прошарку суспільства. Коваленко детально розглядає вплив Розумовського на розбудову навчальних інституцій та поширення наукових знань у регіоні. Окрему увагу приділено ідеям культурного відродження Гетьманщини, що гармонійно поєднувалися з прагненням інтеграції в загальноімперський культурний простір. Книга є важливим внеском у вивчення соціокультурної історії України XVIII століття, зокрема процесів реформування в добу пізнього гетьманату. Вона пропонує новий погляд на діяльність Кирила Розумовського як не лише політичного, але й культурного лідера епохи.

Праця Олексія Путро «Гетьман Кирило Розумовський та його доба (З історії українського державотворення XVIII ст.)»⁸ отримала значну увагу істориків і дослідників. Монографія у двох частинах висвітлює політичну, економічну та культурну діяльність останнього гетьмана України, Кирила Розумовського, в контексті української державності середини XVIII століття. Не дивлячись на дуже гарну джерельну базу та системність викладеного матеріалу, книга має певну «ідеалізацію» останнього гетьмана та недостатній опис зовнішньополітичних аспектів того часу.

Окрему ланку в дослідженнях питання освіти займають праці Людмили Юрїївни Посохової. Її дослідження «На перехресті культур, традицій, епох: православні колегіуми України наприкінці XVII – на початку XIX ст.»⁹

---

⁸ Путро О. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (З історії українського державотворення 18 ст.). К., 2008. Ч. 1. 240 с.

⁹ Посохова Л. На перехресті культур, традицій, епох: православні колегіуми України наприкінці XVII – на початку XIX століття. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. 400 с. Posokhova, L. (2011). Na perekhrestii kultur, tradytsii, epokh : pravoslavni kolehiumy Ukrainy naprykintsii XVII – na pochatku KhIKh stolittia. [At the crossroads of cultures, traditions, epochs: Orthodox colleges of Ukraine in the late XVII – early XIX century]. Kharkiv: KhNU imeni V.N. Karazina.

містить в собі ґрунтовний аналіз розвитку православних колегіумів, таких як Харківський, Переяславський і Чернігівський. Авторка досліджує ці навчальні заклади як важливий феномен в історії української освіти, підкреслюючи їхню роль у формуванні освітньо-культурного середовища Лівобережної України.

Авторка не лише описує навчальні програми, структуру колегіумів і діяльність викладачів, але й аналізує їхню еволюцію в умовах змінних культурно-освітніх впливів. Особливої уваги заслуговує спростування стереотипів про залежність колегіумів від єзуїтських навчальних традицій, а також пропозиція нових підходів до їх класифікації як освітніх установ. У виданні також вміщено цінні таблиці та списки, які систематизують дані про викладачів і студентів.

Друга праця зазначеної дослідниці, «Реформи освіти, заведені в Російській імперії в кінці XVIII – на початку XIX століття та історична судьба православних колегіумів України»¹⁰, розкриває процес трансформацію освітніх закладів у Російській імперії наприкінці XVIII – початку XIX століття, акцентуючи увагу на долі православних колегіумів України. Авторка пропонує широкий історичний контекст реформ, дійсних у сфері освіти, та аналізує їхній вплив на українські колегіуми, які виконували важливу роль у збереженні культурної ідентичності регіону. Стаття досліджує реформаторські ініціативи уряду Катерини II та Олександра I, спрямовані на уніфікацію та централізацію освітньої системи імперії. Авторка акцентує увагу на створенні єдиної системи шкіл, що базувалася на західноєвропейських моделях. Вона каже, що ці реформи часто проходили врізно з місцевими традиціями, що призвело до значних змін у функціонуванні православних колегіумів.

---

¹⁰ Посохова Л. Реформи освіти, заведені в Російській імперії в кінці XVIII – на початку XIX століття та історична судьба православних колегіумів України // ResHistorica. 2013. Т. 36. С. 203–218.

Книга Максима Яременка «Академіки» та Академія. Соціальна історія освіти й освіченості в Україні XVIII ст.¹¹» детально досліджує освітнє середовище тогочасної України через аналіз Києво-Могилянської академії та студентів. Автор реконструює соціальний портрет студентства, зокрема їхнє походження, вік, географію та успішність. Також особливу увагу приділено окремим соціальним групам: козацтву, шляхті, міщанам і духовенству. Крім того, праця надає важливий матеріал для студентів-істориків, які досліджують освітні системи XVIII століття, і може слугувати основою для вивчення історичних концепцій та підходів до теми освіти.

В іноземних джерелах тема дослідження висвітлюється лише в загальному контексті, але можна навести пару конкретних прикладів, таких як, збірник «Eighteenth-Century Ukraine: New Perspectives on Social, Cultural, and Intellectual History»¹², що опублікований Канадським інститутом українських студій, в ньому розглядаються різні аспекти соціальної, культурної та інтелектуальної історії України XVIII століття. У розділі "Церква, культура та освіта" містяться статті, що аналізують розвиток освітніх інституцій, включаючи діяльність Києво-Могилянської академії та інших навчальних закладів того часу.

Також варто згадати дослідження Джона ЛеДонна¹³ з Гарвардського українського наукового інституту, який вивчає родинні зв'язки та інтеграцію козацької старшини в імперську еліту. Його праці допомагають зрозуміти соціальні та політичні трансформації, що впливали на освітню політику Гетьманщини в XVIII столітті.

Джерельна база дослідження представлена:

1) законодавчими матеріалами;

¹¹ Яременко М. «Академіки» та Академія. Соціальна історія освіти й освіченості в Україні XVIII ст. Харків, 2014. 514 с.

¹² Eighteenth-Century Ukraine: New Perspectives on Social, Cultural, and Intellectual History / ред. Ф. Сисин. Edmonton : CIUS Press, University of Alberta, 2020. 312 с.

¹³ Ledonne J. Genealogies of Power in Eighteenth-Century Ukraine / John Ledonne. Cambridge : Harvard Ukrainian Research Institute, 2017. 28 с.

- 2) актовими матеріалами;
- 3) діловодною документацією Гетьманської канцелярії;
- 4) картографічні матеріали;
- 5) мемуарна література;

До групи законодавчих матеріалів належать офіційно опубліковані укази¹⁴, декрети¹⁵ та розпорядження центральної влади. Зокрема, в дослідженні використовувалися збірники указів імператриці Єлизавети Петрівни та Катерини II щодо українських земель, які становлять правову основу для аналізу освітньої політики в період гетьманування Кирила Розумовського. Ці матеріали відображають імперські підходи до управління українськими територіями, зокрема в освітній сфері.

До актових матеріалів належать офіційні документи, які відображають поточну адміністративну діяльність. Прикладом є «Акти та документи Генеральної військової канцелярії»¹⁶ - фундаментальне джерело, опубліковане Національною академією наук України. Вони містять важливу інформацію про діяльність гетьманської адміністрації, зокрема в питаннях освіти, фінансування шкіл, призначення викладачів тощо.

Діловодна документація представлена документами, створеними в процесі внутрішнього діловодства. Особливу цінність має «Проект к учреждению университета Батуринаского 1760 года»¹⁷, написаний Григорієм Тепловим для гетьмана Кирила Розумовського. Цей документ дає змогу зрозуміти масштабність задумів у сфері вищої освіти в Гетьманщині, а також ставлення еліти до ідеї створення національного університету.

Картографія¹⁸ дає змогу простежити географічне розміщення навчальних закладів, згаданих у роботі, а також уявити просторову організацію освітньої

¹⁴ Указы императрицы Елизаветы Петровны, относящиеся к Малороссии. Санкт-Петербург: Типография II Отделения Собственной Е.И.В. канцелярии, 1863. 402 с.

¹⁵ Указы императрицы Екатерины II по управлению Малороссией. Санкт-Петербург: Императорская академия наук, 1890. 318 с.

¹⁶ Акти та документи Генеральної військової канцелярії. К.: Наукова думка, 1993. Т. 1. 312 с.

¹⁷ Проект к учреждению университета Батуринаского 1760 года / уклад. Г. Н. Теплов. Архів Інституту рукопису НАН України, ф. X, спр. 2501. 20 арк.

¹⁸ Мапа Лівобережної України XVIII ст. // Архів Центрального державного історичного архіву України. К., ф. 123, оп. 1, спр. 45.

мережі в Гетьманщині. Ці матеріали слугують візуальним доповненням до текстових джерел і дозволяють провести локалізацію описаних явищ.

Наративні джерела, зокрема спогади сучасників, становлять особливу групу. Одним із найцінніших є «Щоденник Якова Марковича»¹⁹ - унікальний щоденник, що висвітлює соціально-економічне, політичне та культурне життя Гетьманщини у XVIII столітті. Перше видання щоденника, підготовлене Олександром Лазаревським наприкінці XIX століття, стало знаковою подією для української історіографії.

Методологія дослідження базується на концепції модернізації, яка пояснює зміни в системі освіти як частину глобального процесу перетворень, спрямованих на інтеграцію України в імперський соціокультурний простір.

У дослідженні використані основні принципи історичної науки: історизму, наукової об'єктивності, системності.

Принцип історизму забезпечує аналіз освітньої реформи Кирила Розумовського в контексті загальної історичної ситуації другої половини XVIII століття. Освітні ініціативи розглядаються як частина ширших соціальних, політичних та культурних змін в Україні під час її інтеграції до складу Російської імперії.

Принцип наукової об'єктивності дозволяє оцінити реформу гетьмана без ідеалізації чи критичної упередженості, розглядаючи її як явище, що розвивалося під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників епохи.

Принцип системності дає змогу вивчити реформу як частину освітньої системи того часу, враховуючи її вплив на розвиток суспільства в українських губерніях.

Для аналізу використані такі методи:

---

¹⁹ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717-1767 гг.) : [в 3 ч.] / под ред. Ал. Лазаревского. Киев : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1893 - 1897. Ч. 1 : 1717-1725 гг. / Я. А. Маркевич. 1893. XVI, II, 329 с.

Історико-описовий метод допомагає систематизувати й викласти фактичний матеріал, зокрема щодо заснування навчальних закладів, зміни в навчальних програмах та їхній адміністративній структурі.

Проблемно-хронологічний метод дозволяє дослідити ключові етапи освітньої реформи, від її початку в 1760-х роках до її завершення, у тісному зв'язку з іншими реформаторськими ініціативами Розумовського.

Системно-структурний метод допомагає розглядати вплив реформи на суспільство як взаємодію різних структурних елементів: освітніх закладів, студентів, викладачів і державного управління.

Порівняльно-історичний метод дає змогу порівняти освітню реформу в українських губерніях з аналогічними реформами в інших регіонах Російської імперії, визначаючи її унікальність.

Кількісний метод дозволяє проаналізувати статистичні дані, пов'язані із заснуванням навчальних закладів, кількістю студентів і випускників.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що

уперше:

- проведено спробу провести комплексне дослідження освітніх проєктів на теренах Гетьманщини в роки гетьманування Кирила Розумовського через призму постаті самого гетьмана.
- встановлено місце освітньої реформи в політиці гетьманського уряду на українських землях;
- доведено, що освітні ініціативи в добу Кирила Розумовського не були спорадичними, а становили цілісну реформаторську стратегію, що включала як проєкти університетів, так і підтримку середньої освіти.

доповнено:

- уявлення про взаємодію між освітньою політикою та зовнішніми політичними чинниками, зокрема тиском з боку імперського центру;

- аналіз впливу особистих зв'язків Кирила Розумовського з європейськими освітніми колами на формування його поглядів щодо реформи освіти

уточнено:

- роль окремих чиновників, радників та науковців у розробці освітніх проєктів

Структурно робота поділена на три розділи, а також містить вступ, висновки, список джерел та літератури.

РОЗДІЛ I. Стан освіти та науки напередодні реформ гетьмана Кирила Розумовського.

У другій половині XVIII століття Лівобережна Україна перебувала на порозі значних змін, які охоплювали всі аспекти суспільного життя, включаючи освіту та науку. Однією з визначних історичних постатей цього періоду був Кирило Розумовський — останній гетьман Лівобережної України, чії реформи залишили помітний слід у культурному розвитку. Його

діяльність відображала прагнення до модернізації, спрямованої на подолання соціальних викликів і збереження національної ідентичності в умовах залежності від Російської імперії.

Напередодні реформ Розумовського система освіти в Україні мала низку проблем: вона була нерівномірною, переважно зосередженою на релігійній освіті, а доступ до неї залишався обмеженим. Це зумовлювало гостру потребу в підготовці кваліфікованих кадрів як для управління, так і для військових потреб. Наука також розвивалася повільно через нестачу ресурсів, кваліфікованих спеціалістів і залежність від централізованої імперської політики.

У цьому розділі розглянуто основні характеристики освіти та науки в Лівобережній Україні напередодні реформ Кирила Розумовського, із врахуванням соціальних, політичних і культурних факторів, які впливали на ці сфери. Також аналізується роль місцевої еліти в усвідомленні важливості освітніх і наукових змін, що стали основою майбутніх перетворень.

1.1. Становлення освітніх установ в Україні у XVII – XVIII ст.

У XVII–XVIII століттях в Україні відбувалися важливі зміни в сфері освіти, які визначили основи подальшого розвитку української культури та інтелектуального життя. Цей період характеризується становленням перших організованих освітніх установ, що відігравали ключову роль у формуванні національної ідентичності та підтриманні освітніх традицій. В умовах складної політичної ситуації, коли українські землі перебували під впливом Речі Посполитої, Московського царства та інших сусідніх держав, освіта стала одним із важливих інструментів збереження національної самобутності²⁰.

Становлення освітніх установ у XVII столітті значною мірою спиралося на традиції, закладені ще в добу Київської Русі. Початкову освіту, орієнтовану

---

²⁰ Коваленко О. Б. «Освічений гетьманат» Кирила Розумовського (До постановки проблеми) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. С. 54 – 80.

переважно на духовенство, забезпечували школи при церквах і монастирях. У цих школах навчання зосереджувалося на читанні церковнослов'янських текстів, письмі та основах арифметики. Ця традиція була збережена й у пізніший період, коли освіта в Україні почала набувати системного характеру²¹.

Однією з ключових подій у розвитку української освіти стало виникнення братських шкіл. Вони з'явилися як відповідь на загрозу полонізації та окатоличення українського населення у складі Речі Посполитої. Братства, створені при православних церквах, активно підтримували відкриття шкіл, де навчалися діти різних станів. У цих навчальних закладах поєднувалися елементи релігійного і світського виховання, а викладання велось українською та церковнослов'янською мовами²².

Найвідомішою братською школою стала Львівська братська школа, заснована у 1586 році. Вона стала взірцем для інших подібних закладів, таких як Київська та Луцька братські школи. Ці школи сприяли розвитку освітньої справи, готуючи священників, учителів і проповідників, які відігравали важливу роль у збереженні української культури та православ'я²³.

Однією з найважливіших подій у становленні освітніх установ було заснування Києво-Могилянської академії у 1632 році. Цей навчальний заклад, створений завдяки зусиллям митрополита Петра Могили, об'єднав Київську братську школу та Лаврську школу. Академія стала першим вищим

---

²¹ Петров Н. (Н. П.). Опыт обязательного обучения казацких детей грамоты в Лубенском полку в 1762 г. // Киевская старина. 1906. Т. ХСII. № 1. С. 1–5.

²² Панашенко В. В. Навчання козацьких дітей грамоти та військової справи на Лівобережній Україні XVIII ст. / В. Панашенко // Український історичний журнал. 1972. № 2. С. 103–108.

²³ Струкевич О. Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали П'ятих Всеукраїнських історичних читань. Київ - Черкаси, 1995. 220 с.

навчальним закладом на українських землях і центром освіти та науки в Східній Європі²⁴.

Києво-Могилянська академія пропонувала широкий спектр дисциплін, включаючи богослов'я, філософію, риторичку, граматику, математику та природничі науки. Навчання велося латинською мовою, що давало змогу випускникам академії вступати до європейських університетів. Заклад відіграв значну роль у формуванні української інтелігенції та підтриманні культурного розвитку регіону²⁵.

Зі створенням Гетьманщини в середині XVII століття розвиток освіти набув нових імпульсів. Українська козацька старшина усвідомлювала важливість освіти для забезпечення потреб державного управління та військової справи. В цей період активізується відкриття початкових і середніх шкіл, а також впровадження елементів світського навчання²⁶.

Козацькі школи, що виникли при полкових та сотенних адміністраціях, були орієнтовані на дітей козацької старшини, проте нерідко до них могли потрапити й діти селян. Викладання в таких школах включало читання, письмо, основи арифметики та елементи військової підготовки²⁷.

У XVIII столітті українська освіта почала зазнавати впливу імперської політики Московського царства, а згодом Російської імперії. Цей період характеризувався поступовим зменшенням автономії Гетьманщини, що вплинуло й на освітню сферу. Російська влада прагнула уніфікувати систему освіти відповідно до імперських стандартів, що призвело до закриття частини

---

²⁴ Струкевич О. Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали П'ятих Всеукраїнських історичних читань. Київ - Черкаси, 1995. С. 154 – 158.

²⁵ Яременко М. «Академіки» та Академія. Соціальна історія освіти й освіченості в Україні XVIII ст. / М. Яременко. Харків, 2014. С. 88 -90

²⁶ Путро О. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (З історії українського державотворення 18 ст.) / О. Путро. К., 2008. Ч. 1. С. 94 – 105.

²⁷ Коваленко О. Б. «Освічений гетьманат» Кирила Розумовського (До постановки проблеми) / О. Б. Коваленко // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. С. 108 – 110.

українських навчальних закладів і обмеження використання української мови у викладанні²⁸.

Попри це, деякі освітні установи, зокрема Києво-Могилянська академія, продовжували залишатися центрами науки та культури. Вони зберігали традиції української освіти і сприяли формуванню національної свідомості, готуючи фахівців, які в майбутньому відігравали важливу роль у громадському житті²⁹.

Становлення освітніх установ у XVII–XVIII століттях стало визначальним етапом у розвитку української освіти. Незважаючи на вплив зовнішніх факторів і численні виклики, українці змогли створити систему навчальних закладів, яка сприяла збереженню культури, мови та національної ідентичності. Цей досвід став основою для подальших освітніх реформ, які були впроваджені у XIX столітті³⁰.

1.2. Вплив політичної ситуації на освіту в Україні до реформ.

Політичні обставини, у яких перебувала Україна до освітніх реформ, суттєво впливали на характер і напрям розвитку системи освіти. Постійна зміна влади та політична боротьба за українські території визначали умови, в яких функціонували навчальні заклади, формувалися освітні програми та обмежувалася або стимулювалася інтелектуальна діяльність. У цей період освіта була не тільки інструментом культурного розвитку, але й засобом

---

²⁸ Посохова Л. На перехресті культур, традицій, епох: православні колегіуми України наприкінці XVII – на початку XIX століття. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. 400 с. Posokhova, L. (2011). Na perekhresti kultur, tradytsii, epokh : pravoslavni kolehiumy Ukrainy naprykintsі XVII – na pochatku KhIKh stolittia. [At the crossroads of cultures, traditions, epochs: Orthodox colleges of Ukraine in the late XVII – early XIX century]. Kharkiv: KhNU imeni V.N. Karazina. С. 131 – 136.

²⁹ Коваленко О. Б. «Освічений гетьманат» Кирила Розумовського (До постановки проблеми) / О. Б. Коваленко // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. С. 181.

³⁰ Путро О. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (З історії українського державотворення 18 ст.) / О. Путро. К., 2008. Ч. 1. С. 54 – 70.

збереження національної самобутності, що часто ставало об'єктом конфлікту між українським суспільством і зовнішніми політичними силами³¹.

Політична ситуація в Україні до реформ була тісно пов'язана з релігійними конфліктами, які впливали на освітню сферу. Перебування українських земель у складі Речі Посполитої супроводжувалося тиском на православну церкву та поширенням унії. Це призвело до активного протистояння з боку українського населення, яке шукало способи зберегти свою віру, мову та культуру. Освітні заклади, такі як братські школи, стали ключовими осередками збереження національних традицій, але їх розвиток часто залежав від політичної ситуації³².

Паралельно, впровадження польських і католицьких освітніх стандартів, зокрема через діяльність єзуїтських шкіл, ставало загрозою для української самобутності. Це викликало необхідність розвитку власних освітніх установ, орієнтованих на підтримку православ'я та української культури.

Після Переяславської угоди 1654 року українські землі опинилися під контролем Московського царства, що мало глибокі наслідки для освітньої сфери. На початковому етапі Московія переважно зберігала автономію Гетьманщини, що дало змогу підтримувати і розвивати традиційні освітні заклади, такі як Києво-Могилянська академія. Проте вже наприкінці XVII століття ситуація почала змінюватися через зростаючу централізацію влади³³.

---

³¹ Коваленко О. Б. «Освічений гетьманат» Кирила Розумовського (До постановки проблеми) / О. Б. Коваленко // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. С. 84 – 90.

³² Путро О. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (З історії українського державотворення 18 ст.) / О. Путро. К., 2008. Ч. 1. С. 140 – 157.

³³ Посохова Л. На перехресті культур, традицій, епох: православні колегіуми України наприкінці XVII – на початку XIX століття. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. 400 с. Posokhova, L. (2011). Na perekhresti kultur, tradytsii, epokh : pravoslavni kolehiumy Ukrainy naprykintsi XVII – na pochatku KhIKh stolittia. [At the crossroads of cultures, traditions, epochs: Orthodox colleges of Ukraine in the late XVII – early XIX century]. Kharkiv: KhNU imeni V.N. Karazina. С. 187 – 190.

З початку XVIII століття російська політика дедалі більше впливала на характер освіти. Введення російської мови як основної мови викладання в багатьох закладах, посилення контролю за навчальними програмами та витіснення українських викладачів стали ознаками поступового обмеження освітньої автономії України. Особливо це стало помітним за Петра I, чия політика модернізації часто нехтувала потребами місцевих культур³⁴.

З середини XVIII століття ліквідація гетьманської влади та поступове скасування залишків української автономії стали ключовими подіями, які визначили долю освіти. Відсутність політичної підтримки з боку місцевої еліти призвела до зниження темпів розвитку українських навчальних закладів. Закриття колегіумів, що діяли в Ніжині, Переяславі та Харкові, стало серйозним ударом по українській освітній системі³⁵.

Російська імперська влада розглядала українську освіту як частину загальноімперської системи, уніфікованої за московськими стандартами. У цьому контексті навчальні заклади, які продовжували функціонувати, переважно готували кадри для державного управління Росії, а не для потреб українського суспільства³⁶.

На західноукраїнських землях, які перебували під владою Австрійської імперії, політична ситуація також значно впливала на освіту. Австрійський уряд, запроваджуючи освітні реформи, прагнув створити ефективну систему початкової освіти, доступну для широких верств населення. Водночас значна частина таких навчальних закладів діяла під контролем католицької церкви,

---

³⁴ Коваленко О. Б. «Освічений гетьманат» Кирила Розумовського (До постановки проблеми) / О. Б. Коваленко // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. С. 120 -123.

³⁵ Путро О. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (З історії українського державотворення 18 ст.) / О. Путро. К., 2008. Ч. 1. С. 120 – 128.

³⁶ Посохова Л. На перехресті культур, традицій, епох: православні колегіуми України наприкінці XVII – на початку XIX століття. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. 400 с. Posokhova, L. (2011). Na perekhresti kultur, tradytsii, epokh : pravoslavni kolehiumy Ukrainy naprykintsy XVII – na pochatku KhIKh stolittia. [At the crossroads of cultures, traditions, epochs: Orthodox colleges of Ukraine in the late XVII – early XIX century]. Kharkiv: KhNU imeni V.N. Karazina. С. 205 – 280.

що обмежувало використання української мови та сприяло поширенню германізації³⁷.

Попри це, в умовах австрійської політики освіти діяльність греко-католицької церкви стала важливим чинником збереження української культурної ідентичності. Парафіяльні школи та діяльність окремих просвітників сприяли підтриманню національної свідомості серед українського населення³⁸.

Нестабільна політична ситуація в Україні до реформ створювала серйозні виклики для розвитку освіти, але водночас ставала стимулом для інтелектуального опору та пошуку нових шляхів збереження культурної спадщини. Систематичне обмеження освітніх свобод та централізація влади унеможлилювали довготривале зростання системи освіти в українських землях, проте не зупиняли місцевих ініціатив, які часто брали на себе цю місію³⁹.

Вплив політичної ситуації на освіту в Україні до реформ був визначальним. Відмінності у політиці різних держав, під владою яких перебували українські землі, відобразилися на темпах розвитку, характері та доступності освіти. У цей період боротьба за збереження національної ідентичності через освіту стала однією з форм культурного опору, яка підготувала ґрунт для подальших освітніх реформ у XIX столітті.

1.3. Відсутність централізованої освіти та її наслідки

---

³⁷ Путро О. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (З історії українського державотворення 18 ст.) / О. Путро. К., 2008. Ч. 1. С. 120 – 139.

³⁸ Коваленко О. Б. «Освічений гетьманат» Кирила Розумовського (До постановки проблеми) / О. Б. Коваленко // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. С. 88.

³⁹ Посохова Л. На перехресті культур, традицій, епох: православні колегіуми України наприкінці XVII – на початку XIX століття. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. 400 с. Posokhova, L. (2011). Na perekhresti kultur, tradytsii, epokh : pravoslavni kolehiumy Ukrainy naprykintsi XVII – na pochatku KhIKh stolittia. [At the crossroads of cultures, traditions, epochs: Orthodox colleges of Ukraine in the late XVII – early XIX century]. Kharkiv: KhNU imeni V.N. Karazina. С. 240 – 249.

Відсутність централізованої системи освіти в Україні у XVII–XVIII століттях суттєво вплинула на її структуру, рівень доступності та якість. Освітня справа у цей період залишалася фрагментованою, залежною від локальних ініціатив і соціальних умов, що створювало як можливості для розвитку унікальних освітніх традицій, так і серйозні проблеми для інтеграції в європейський освітній простір. Розподіл політичного впливу між різними державами, відсутність загальнонаціональних стандартів і слабка координація між освітніми осередками стали основними причинами такої ситуації⁴⁰.

Українська освіта XVII–XVIII століть була децентралізованою і базувалася переважно на діяльності церковних, монастирських та приватних шкіл. Ці заклади виникали на кошти окремих меценатів, братств або церковних громад. Наприклад, братські школи та колегіуми функціонували завдяки підтримці православних громад, а початкові школи часто створювалися за ініціативою місцевих священників⁴¹.

Такий локальний підхід дозволяв адаптувати освіту до потреб окремих громад, але водночас призводив до нерівномірності її розвитку. У великих містах, таких як Київ, Львів чи Чернігів, існували відносно потужні навчальні заклади, що забезпечували високий рівень підготовки. Натомість у сільській місцевості освіта залишалася примітивною, обмеженою читанням, письмом і основами арифметики⁴².

Однією з ключових причин децентралізації освіти була відсутність єдиної державної політики в цій сфері. Різні політичні утворення, під владою

---

⁴⁰ Посохова Л. Реформи освіти, заведені в Російській імперії в кінці XVIII – на початку XIX століття та історична судьба православних колегіумів України / Л. Посохова // *ResHistorica*. 2013. Т. 36. С. 203–218.

⁴¹ Путро О. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (З історії українського державотворення 18 ст.) / О. Путро. К., 2008. Ч. 1. С. 76 – 87.

⁴² Коваленко О. Б. «Освічений гетьманат» Кирила Розумовського (До постановки проблеми) / О. Б. Коваленко // *Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку*. С. 50 -66.

яких перебували українські землі, мали власне бачення ролі освіти та методів її організації. Наприклад, у Гетьманщині освітні установи розвивалися завдяки підтримці козацької старшини, але їхня діяльність не координувалася на рівні держави. Водночас у західноукраїнських землях австрійська адміністрація започаткувала централізовані реформи лише наприкінці XVIII століття, що раніше обмежувало розвиток місцевої системи освіти⁴³.

Невизначеність у керуванні освітою призводила до того, що різні регіони України демонстрували значні відмінності у доступі до знань. Це перешкоджало створенню єдиної освітньої традиції, здатної об'єднати українське суспільство⁴⁴.

Децентралізація освіти ускладнювала підготовку кваліфікованих педагогів, оскільки відсутність єдиної системи навчання робила неможливим встановлення стандартів для підготовки вчителів. Значна частина викладачів отримувала освіту в місцевих школах або в Києво-Могилянській академії, але через обмежені ресурси ці заклади не могли забезпечити потреби всіх регіонів. Як наслідок, у багатьох навчальних закладах працювали священники або люди без належної педагогічної підготовки, що впливало на якість навчання⁴⁵.

Крім того, локальні школи часто не могли запропонувати учням систематичного та повного курсу навчання. У багатьох випадках навчання обмежувалося елементарними знаннями, а подальша освіта була доступна

---

⁴³ Посохова Л. Реформи освіти, заведені в Російській імперії в кінці XVIII – на початку XIX століття та історична судьба православних колегіумів України / Л. Посохова // ResHistorica. 2013. Т. 36. С. 203–218.

⁴⁴ Путро О. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (З історії українського державотворення 18 ст.) / О. Путро. К., 2008. Ч. 1. С. 80 -95.

⁴⁵ Яременко М. «Академіки» та Академія. Соціальна історія освіти й освіченості в Україні XVIII ст. / М. Яременко. Харків, 2014. С. 45 – 87.

лише в кількох провідних закладах, таких як Києво-Могилянська академія або Львівський єзуїтський колегіум⁴⁶.

Відсутність централізованої освіти також поглиблювала соціальну нерівність у доступі до навчання. Основними групами, що мали змогу здобувати освіту, були діти козацької старшини, міської верхівки та духовенства. Селяни та ремісники, які склали більшість населення, часто не мали можливості навіть для початкової освіти через брак шкіл у сільській місцевості та необхідність залучення дітей до праці.

Соціальна обмеженість у доступі до освіти спричиняла гальмування культурного та економічного розвитку суспільства. Без масової освіти було важко сформувати в Україні прошарок освічених громадян, здатних впливати на суспільні процеси⁴⁷.

Фрагментарність освітньої системи також призводила до інтелектуальної ізоляції українських освітніх закладів. Відсутність централізованих програм і координації між навчальними установами ускладнювала обмін знаннями, ідеями та досвідом. Українські школи часто залишалися поза межами європейського наукового простору, що впливало на загальний рівень освіти і науки⁴⁸.

Попри існування закладів, які могли підтримувати зв'язки з європейськими університетами, таких як Києво-Могилянська академія, їхня діяльність була локалізованою. Це обмежувало можливості для інтеграції українських учених у ширший науковий контекст і сприяло відставанню в розвитку новітніх наукових дисциплін⁴⁹.

---

⁴⁶ Коваленко О. Б. «Освічений гетьманат» Кирила Розумовського (До постановки проблеми) / О. Б. Коваленко // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. С. 76 – 98.

⁴⁷ Коваленко О. Б. «Освічений гетьманат» Кирила Розумовського (До постановки проблеми) / О. Б. Коваленко // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку С. 78.

⁴⁸ Яременко М. «Академіки» та Академія. Соціальна історія освіти й освіченості в Україні XVIII ст. / М. Яременко. Харків, 2014. С. 148 -215.

⁴⁹ Путро О. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (З історії українського державотворення 18 ст.) / О. Путро. К., 2008. Ч. 1. С. 80 – 109.

Відсутність централізованої системи освіти мала довготривалі наслідки для українського суспільства. Освітні установи були сконцентровані переважно в містах, залишаючи сільські регіони майже без доступу до навчання. Лише заможні верстви населення мали можливість здобувати якісну освіту, що знижувало мобільність у суспільстві. Відсутність координації між закладами освіти перешкоджала розвитку наукових досліджень і впровадженню передових знань. Освітня децентралізація ускладнювала формування єдиного національного світогляду, необхідного для політичного й культурного об'єднання українців⁵⁰.

Відсутність централізованої освіти в Україні у XVII–XVIII століттях була зумовлена політичною фрагментацією, соціальною нерівністю та залежністю від зовнішніх сил. Ця ситуація мала серйозні наслідки, які проявлялися в уповільненні культурного розвитку, поглибленні соціальних відмінностей та ізоляції українських освітніх закладів від європейського наукового простору. Усунення цих проблем стало одним із головних завдань майбутніх освітніх реформ, які прагнули створити умови для інтеграції українського суспільства в сучасний світ⁵¹.

---

⁵⁰ Коваленко О. Б. «Освічений гетьманат» Кирила Розумовського (До постановки проблеми) / О. Б. Коваленко // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. С. 90.

⁵¹ Путро О. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (З історії українського державотворення 18 ст.) / О. Путро. К., 2008. Ч. 1. С. 88 – 94.

РОЗДІЛ II. Основні напрямки та етапи освітньої реформи.

Освіта завжди посідала ключове місце в системі державного управління та суспільного розвитку. В історичній ретроспективі вона виступала як дієвий інструмент формування ідеології, забезпечення лояльності громадян до влади, а також підготовки кадрів, необхідних для функціонування економіки та армії. Кожен етап модернізації освіти був тісно пов'язаний з ширшими соціальними й політичними процесами, які визначали обличчя епохи.

Реформи в освітній сфері, як правило, ініціювались у переломні моменти історії — в умовах суспільної нестабільності, змін правлячих еліт або зовнішніх викликів. Освіта не лише відображала потреби свого часу, а й формувала нові уявлення про людину, державу та світ. Саме тому вивчення освітніх змін в історичному контексті дозволяє глибше осмислити еволюцію суспільства, його ціннісних орієнтирів та стратегій розвитку.

2.1. Сутність та зміст освітньої реформи Гетьмана Кирила Розумовського.

Освітня реформа, ініційована Гетьманом Кирилом Розумовським у середині XVIII століття, мала глибокі соціально-політичні й культурні передумови. Передусім, стан освіти в Гетьманщині до початку гетьманування Розумовського залишався фрагментарним і нерівномірним: функціонували окремі осередки вищої освіти (Києво-Могилянська академія, колегіуми в Чернігові, Харкові, Переяславі), але загальна система шкільництва не була цілісною й координованою. Значна частина населення залишалася неписьменною, а доступ до освіти обмежувався соціальним статусом і географічним положенням.

Водночас у Європі активно поширювалися ідеї Просвітництва, які наголошували на значенні раціонального знання, освіти, науки й світського підходу до виховання громадянина. Ці ідеї дедалі глибше проникали й у освічене середовище Гетьманщини - передусім через випускників європейських університетів, зв'язки з німецькомовними країнами, а також через саму постать Кирила Розумовського, який здобув європейську освіту, зокрема в Німеччині, і був президентом Петербурзької академії наук⁵².

Початок гетьманування Розумовського у 1750 році збігся з періодом активного пошуку шляхів модернізації внутрішньої адміністрації та армії, що неможливо було реалізувати без підготовки кваліфікованих фахівців. Саме освітня реформа розглядалася як необхідний етап у справі піднесення державного управління, армії, юриспруденції та економіки. До цього додавалася потреба у зміцненні національної ідентичності через знання власної історії, мови та культури, що також формувало підґрунтя для освітніх змін⁵³.

Крім того, потреба в реформах визначалася імперським контекстом. Після повернення гетьманства Гетьманщина залишалася в полі зору російського уряду, і модернізація освіти могла слугувати інструментом демонстрації лояльності й ефективності місцевого управління. Розумовський прагнув показати, що українські еліти здатні самостійно реалізовувати освітню політику на рівні з провідними європейськими державами, не втрачаючи при цьому національної самобутності.

Освітня політика Кирила Розумовського, реалізована в умовах відновленого гетьманства, мала комплексний характер і охоплювала кілька ключових напрямів, які відображали прагнення модернізувати систему навчання в Гетьманщині та наблизити її до європейських зразків⁵⁴.

---

⁵² Посохова Л. Ю. Освітній простір України XVIII століття: інтелектуальні виміри / Л. Ю. Посохова. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. С. 128.

⁵³ Мицик Ю. А. Гетьман Кирило Розумовський / Ю. А. Мицик. Київ : Видавництво імені Олени Теліги, 2004. С. 154 – 158.

⁵⁴ Шевченко Л. В. Києво-Могилянська академія в контексті культурного розвитку України XVIII ст. / Л. В. Шевченко. Київ : Либідь, 2007. С. 149 – 154.

Насамперед Розумовський виступав за розвиток світської освіти, яка б не обмежувалася лише богословськими чи церковними дисциплінами, як це було притаманно попереднім етапам. У програмах навчальних закладів дедалі більше уваги приділялося філософії, математиці, латині, риторичі, історії, праву та природничим наукам. Такий підхід відповідав загальноєвропейському просвітницькому дискурсу, де освіта розглядалася як засіб формування освіченого громадянина та ефективного адміністратора⁵⁵.

Одним із головних напрямів стало відновлення та підтримка діяльності Києво-Могилянської академії як провідного навчального центру, а також піднесення ролі регіональних колегіумів - у Переяславі, Харкові, Чернігові, Новгороді-Сіверському та інших містах. Саме ці установи стали ядром освітньої реформи, адже готували кадри не лише для церковного служіння, а й для державної, військової, судової та наукової діяльності⁵⁶.

Важливою складовою політики Розумовського було впорядкування навчальних програм і спроби уніфікації освітніх стандартів. З'явилися проекти модернізації шкільного курсу з урахуванням нових фахових потреб. У певних випадках залучалися викладачі з Європи, що дозволяло покращити якість викладання, ознайомити учнів з новими методами і знаннями.

Особливу увагу гетьман приділяв формуванню кадрів для державного управління, оскільки функціонування адміністрації, суду й армії потребувало кваліфікованих фахівців. Молодь, яка закінчувала навчальні заклади, часто продовжувала освіту за кордоном, зокрема в університетах Німеччини, Італії, Франції, що давало змогу формувати професійну еліту з європейським світоглядом⁵⁷.

---

⁵⁵ Посохова Л. Ю. Освітній простір України XVIII століття: інтелектуальні виміри / Л. Ю. Посохова. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. С. 240.

⁵⁶ Сас П. М. Кирило Розумовський: останній гетьман України / П. М. Сас. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2004. С. 180 – 183.

⁵⁷ Там само, С. 185.

Загалом основні напрями освітньої політики Кирила Розумовського були спрямовані на подолання традиціоналізму в освіті, посилення ролі світських знань, підтримку освітніх інституцій та підготовку нової генерації освічених людей, які могли б служити інтересам модернізованої держави.

Успішна реалізація освітньої політики в період гетьманування Кирила Розумовського була б неможливою без активної участі як державної влади, так і представників української еліти в матеріальній підтримці освітніх закладів⁵⁸. Меценатство стало однією з визначальних умов функціонування шкільної мережі та розширення інтелектуальних горизонтів суспільства.

Сам Розумовський виступав ініціатором фінансування окремих проєктів - як за рахунок державних коштів, так і з власного гетьманського бюджету. Його зусиллями було відновлено діяльність низки колегіумів, сприяно розвитку Києво-Могилянської академії, а також забезпечено функціонування бібліотек і шкільних друкарень. У низці випадків за рахунок гетьманських ресурсів утримувалися викладачі, оплачувалися навчальні поїздки до європейських університетів⁵⁹.

Важливу роль у підтримці освіти відігравала українська старшина -насамперед шляхта, котра розуміла цінність освіти для власного політичного та соціального становища. Місцеві землевласники нерідко фінансували школи у своїх маєтках, передавали кошти чи землі на користь навчальних закладів, створювали стипендії для здібної молоді. Таким чином формувалася традиція громадянського опікування над освітою, що зміцнювала зв'язок між елітою та суспільством⁶⁰.

Також значний внесок у збереження освітньої інфраструктури здійснювало духовенство. Братські школи при монастирях і церквах, підтримувані коштами церковних громад, залишалися важливими осередками грамоти й початкової освіти, зокрема в сільських районах.

---

⁵⁸ Сірополко С. Історія освіти в Україні / С. Сірополко. Київ : Наукова думка, 2001. С. 440.

⁵⁹ Посохова Л. Ю. Освітній простір України XVIII століття: інтелектуальні виміри / Л. Ю. Посохова. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. С. 230 – 238.

⁶⁰ Plokhy S. The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine / Serhii Plokhy. Oxford : Oxford University Press, 2001. С. 147 – 156.

Меценатство в добу Кирила Розумовського не обмежувалося матеріальною підтримкою. Воно мало також і ідеологічний вимір, адже інвестування в освіту сприймалося як внесок у майбутнє українського суспільства, у збереження культурної самобутності та в утвердження еліти, здатної до самостійного мислення й управління.

Отже, поєднання державного протекціонізму з приватною ініціативою створило сприятливе середовище для реформування освіти в Гетьманщині та забезпечило її стійкий розвиток навіть за умов імперського тиску⁶¹.

Завдяки реформі зросла кількість початкових шкіл, особливо в містечках і містах, де зосереджувалася реміснича й торговельна діяльність. Усе це сприяло формуванню освіченого середнього прошарку, який був залучений до управлінських, судових і фінансових структур Гетьманщини. З'являлася також мотивація серед місцевої молоді продовжувати навчання в Києво-Могилянській академії або за кордоном⁶².

Варто також підкреслити, що поширення освіти в регіонах сприяло розширенню соціальної бази шкільництва. Якщо раніше навчання було доступне переважно для представників духовенства та старшинських родин, то у другій половині XVIII ст. поступово зростала кількість учнів з купецького, ремісничого та навіть селянського середовищ. Це стало передумовою соціальних змін і підвищення мобільності всередині суспільства.

Освітня реформа також стимулювала культурне життя в регіонах, що виявлялося у зростанні бібліотек, шкільних театрів, книговидання та обміну інтелектуальними ідеями між різними містами. Регіональні центри набували все більшої ваги в загальноукраїнському інтелектуальному просторі⁶³.

Освітня реформа Кирила Розумовського була не лише спробою внутрішнього вдосконалення системи навчання в Гетьманщині, але й

---

⁶¹ Шевченко Л. В. Києво-Могилянська академія в контексті культурного розвитку України XVIII ст. / Л. В. Шевченко. Київ : Либідь, 2007. С. 98 – 116.

⁶² Там само, с. 126.

⁶³ Огієнко І. Історія української культури / Іван Огієнко. Київ : Наша культура і наука, 2001. С. 142 – 148.

відображенням ширших історичних процесів, що відбувалися у XVIII столітті як в Україні, так і в Європі загалом. Вона була частиною загального руху Просвітництва, яке охоплювало різні держави континенту й наголошувало на ролі знань, раціонального мислення, науки та виховання у формуванні сучасного суспільства.

У цьому контексті Гетьманщина виявилася унікальним простором, де місцева політична еліта, маючи традиції автономії та культурної самобутності, прагнула адаптувати європейські освітні моделі до місцевих умов. На відміну від попередніх гетьманів, діяльність яких у сфері освіти часто була фрагментарною або обмеженою церковними рамками, Розумовський намагався системно змінити підходи до навчання, враховуючи потреби державного управління, науки й культури. Це дозволяє розглядати його ініціативи як початок перетворення традиційного шкільництва на модерну освітню систему⁶⁴.

Водночас його реформа мала політичне значення. У ситуації, коли автономія Гетьманщини поступово згорталася під тиском імперського центру, освітня політика Розумовського була також формою захисту місцевої ідентичності, мови, традиції й інтелектуальної спадщини. Вона мала стати підґрунтям для формування освіченої верстви, яка б здатна була обстоювати права краю в умовах посиленої інтеграції до складу Російської імперії.

Після ліквідації гетьманства у 1764 році багато з ініціатив Розумовського були припинені або перетворені відповідно до потреб централізованої освітньої політики. Однак історичне значення реформи збереглося: вона заклала основи для розвитку української інтелігенції, пробудження національної свідомості та культурного відродження в XIX столітті⁶⁵.

---

⁶⁴ Мицик Ю. А. Гетьман Кирило Розумовський / Ю. А. Мицик. Київ : Видавництво імені Олени Теліги, 2004. С. 116 – 129.

⁶⁵ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків : у 3 т. / Д. І. Яворницький. Київ : Наукова думка, 1991. Т. 3. С. 487 – 490.

2.2. Створення та розвиток нових навчальних закладів.

У другій половині XVIII століття розвиток освіти на теренах Гетьманщини набув особливого значення в контексті модернізаційної політики гетьмана Кирила Розумовського. Освічений за західноєвропейськими стандартами, зокрема в Університеті міста Лейден (Нідерланди), Розумовський усвідомлював важливість піднесення освітнього рівня як інструменту державного управління, культурного розвитку та національного самозбереження⁶⁶.

Одним із ключових напрямів його реформ стало створення та підтримка освітніх закладів нової формації. Попри відсутність прямих повноважень гетьмана щодо організації системної шкільної мережі, Розумовський активно сприяв заснуванню нових навчальних осередків у регіональних центрах, зокрема в Батурині, Ніжині, Чернігові, а також у Києві – де історично функціонувала Києво-Могилянська академія⁶⁷.

Києво-Могилянська академія на час гетьманування Кирила Розумовського залишалася центральним навчальним закладом Гетьманщини, духовним і культурним осередком, який зберігав традиції православної освіти та водночас відкривав шлях до європейських інтелектуальних впливів. Освітня політика Розумовського включала підтримку цієї установи як символу тяглості української освітньої традиції та водночас джерела підготовки висококваліфікованих кадрів для державної служби, церкви та культури.

У 1750-х роках академія переживала не найкращі часи через обмежене фінансування та загальний тиск з боку російської імперської адміністрації. Проте з поверненням гетьманської влади, К. Розумовський намагався

⁶⁶ Смолій, В. А. Кирило Розумовський – останній гетьман України. Київ: Видавництво ім. О. Теліги, 1999. С. 56 – 90.

⁶⁷ Оглоблин, О. П. Гетьман Кирило Розумовський. Нью-Йорк: УВАН у США, 1974. С. 98 – 106.

зміцнити становище академії, розглядаючи її як стратегічний елемент у справі модернізації українського суспільства. За його сприяння відновлюється регулярне матеріальне забезпечення викладачів, оновлюється навчальна література, покращуються побутові умови студентів.

Важливим було також питання авторитету академії у православному світі. Завдяки підтримці Розумовського вона зберегла статус престижного духовного закладу, де навчалися не лише українці, а й молодь з інших православних країн - зокрема Молдови, Сербії, Білорусі. Це сприяло поширенню українських освітніх впливів за межі Гетьманщини⁶⁸.

Зміни торкнулися й змісту освіти. Попри те, що основою залишалися традиційні дисципліни - філософія, богослов'я, риторика, - дедалі більше уваги приділялося точним наукам, природознавству, латині та новим мовам. Це було свідченням прагнення академії модернізувати свою програму відповідно до духу часу.

Управління академією все ще залишалося в руках духовенства, однак Гетьман активно втручався у призначення ректорів, фінансування проєктів та загальну політику закладу. Це дозволяло зберігати баланс між автономністю академії й державними інтересами у сфері освіти⁶⁹.

У Батурині, що на час правління гетьмана став резиденцією гетьманського уряду, була організована гімназія для дітей козацької старшини та чиновництва. Тут, за прикладом європейських зразків, навчання велося з урахуванням класичних дисциплін: латини, риторики, філософії, основ права⁷⁰. Це був не лише освітній проєкт, але й спроба формування нової еліти, здатної ефективно керувати державними процесами в умовах наростаючої інтеграції до імперського простору.

---

⁶⁸ Андрущенко, В. П. Історія української освіти. Київ: Либідь, 2008. С. 158 -160.

⁶⁹ Зашкільняк, Л., Качараба, С. Історія освіти в Україні: від найдавніших часів до початку XXI століття. Львів: Світ, 2012. С. 250 – 258.

⁷⁰ Гуржій, О. І. Гетьманщина в другій половині XVIII ст. Київ: Інститут історії України НАН України, 1998. С. 180 – 189.

Освітня реформа, ініційована Кирилом Розумовським у середині XVIII століття, стала важливим етапом розвитку системи початкової освіти на території українських губерній. Одним із ключових напрямів цієї реформи було розширення мережі шкіл, доступних для ширших верств населення, що відповідало потребам суспільства у базовій грамотності та елементарній освіті⁷¹.

Розумовський приділяв особливу увагу саме початковим навчальним закладам, оскільки розумів, що масова освіта починається з низового рівня. За його ініціативою почали активно відкриватися сільські та міські школи, де діти отримували знання з основ письма, читання, арифметики, а також елементарних законів моралі й релігії. Часто такі школи створювалися при церквах, що дозволяло використовувати вже наявні приміщення та церковних служителів як вчителів⁷².

Особливо активно навчальні заклади відкривались у Полтавській, Чернігівській, Київській губерніях, що історично були осередками духовної та культурної спадщини. Саме тут найшвидше формувався прошарок освіченого населення, яке згодом почало впливати на розвиток українського культурного й адміністративного життя.

Однією з характерних рис цього періоду було поступове відокремлення світської освіти від суто церковної. Хоча церковні парафіяльні школи залишалися основною формою початкової освіти, реформа передбачала введення нових програм і предметів, які не обмежувалися лише богословськими знаннями. Таким чином, зростала якість і широта отриманих учнями знань⁷³.

---

⁷¹ Гудзь, В. Освітня діяльність Кирила Розумовського. // Наукові записки. 2010. №3. С. 45–52

⁷² Крижановський, О. П. Кирило Розумовський і його епоха. Київ: Наукова думка, 1993. С. 116 – 124.

⁷³ Нічик, В. М. Ідеї Просвітництва в українській філософській культурі XVIII століття. Київ: Наукова думка, 1990. С. 148 – 152.

Загалом заснування нових початкових навчальних закладів у межах реформи Кирила Розумовського стало важливим кроком у формуванні освіченого суспільства та підготовці ґрунту для подальших змін у системі освіти в Україні.

Матеріально-технічне забезпечення новостворених шкіл у період освітньої реформи Кирила Розумовського мало ключове значення для їхньої ефективної роботи. Розбудова шкільної інфраструктури відбувалася в умовах обмежених фінансових і ресурсних можливостей, проте завдяки ініціативам Розумовського, підтримці з боку місцевих громад і духовенства було досягнуто певних успіхів⁷⁴.

Більшість шкіл розміщувалася в уже наявних спорудах — церквах, монастирях або будівлях, наданих місцевими землевласниками. Іноді для потреб школи зводилися окремі приміщення, хоча це залишалося радше винятком, ніж правилом. Стандартизованих вимог до вигляду й облаштування шкільних будівель ще не існувало, але зберігалися спроби забезпечити базові умови для навчального процесу: наявність класних кімнат, лав, столів, освітлення.

Особливу проблему становило постачання навчальних матеріалів. Друковані підручники були рідкісним явищем, тому навчання часто здійснювалося за рукописними книгами, церковними текстами або на основі усного викладу. У деяких випадках вчителі самотійно готували зошити й допоміжні матеріали для учнів. Письмальне приладдя (пір'я, чорнило, дощечки для письма) часто приносили самі учні або забезпечувалися місцевими громадами⁷⁵.

Фінансування матеріальної бази шкіл надходило з кількох джерел: коштів гетьманської адміністрації, церковних фондів, приватних пожертв і зборів з місцевого населення. Роль меценатів - як серед духовенства, так і

---

⁷⁴ Огієнко, І. Українська культура. Культурно-історичний нарис. Київ: Абрис, 1994. С. 118.

⁷⁵ Дашкевич, Я. Кирило Розумовський: політична діяльність і культурне середовище. Львів: Інститут українознавства, 2001. С. 128 – 140.

серед шляхти - була значною: окремі школи утримувалися повністю на їхній рахунок. Крім того, у деяких випадках організовувалася спільна допомога громад для підтримки діяльності школи та вчителя⁷⁶.

Попри труднощі, саме в цей період почали формуватися перші основи шкільної інфраструктури на українських землях у межах Російської імперії. Хоча матеріально-технічне забезпечення залишалося скромним, воно забезпечувало мінімально необхідні умови для початку системного навчання⁷⁷.

Ефективність освітньої реформи Кирила Розумовського значною мірою залежала від наявності кваліфікованих викладачів, здатних передати учням не лише базові знання, а й нові, більш прогресивні ідеї, що відповідали вимогам часу. Однак на момент початку реформи в середині XVIII століття кадрова проблема в освітній сфері залишалась однією з найгостріших.

Більшість учителів у початкових школах того часу походили з духовенства. Священики та дяки виступали викладачами не лише в церковнопарафіяльних школах, а й у загальноосвітніх, оскільки мали хоча б базову освіту, отриману в семінаріях або монастирських школах. Проте їхня підготовка часто не відповідала новим вимогам реформи, що передбачала ширший спектр знань та більш системний підхід до навчального процесу⁷⁸.

З метою поліпшення якості викладання було започатковано практику підвищення кваліфікації майбутніх викладачів у духовних академіях та колегіумах, зокрема в Києво-Могилянській академії, яка відігравала провідну роль у формуванні освітньої еліти. Частина випускників цих закладів залучалась до викладацької діяльності в новостворених школах українських

---

⁷⁶ Нічик, В. М. Ідеї Просвітництва в українській філософській культурі XVIII століття. Київ: Наукова думка, 1990. С. 127 – 132.

⁷⁷ Андрущенко, В. П. Історія української освіти. Київ: Либідь, 2008. С. 224 – 240.

⁷⁸ Крижановський, О. П. Кирило Розумовський і його епоха. Київ: Наукова думка, 1993. С. 118 – 125.

губерній. Академія забезпечувала не лише знання з богослов'я, а й з філософії, риторики, граматики, що відповідало новим освітнім стандартам.

Зусилля прикладались і до поступової секуляризації викладацького складу, особливо в містах. Деякі викладачі світських дисциплін прибували з інших частин Російської імперії або навіть з-за кордону, приносячи з собою нові методи викладання. Однак така практика залишалась рідкістю, і основний тягар підготовки вчителів лежав на місцевих навчальних закладах⁷⁹.

Слід зазначити, що матеріальне становище вчителів було досить скромним. Їхня праця часто оплачувалась символічно, або ж вони існували за рахунок парафіяльної громади. Це, своєю чергою, не сприяло великому напливу бажаючих займатися викладацькою діяльністю.

Попри всі труднощі, в період освітньої реформи Кирила Розумовського закладено основу для формування професійного викладацького корпусу, що згодом відіграв важливу роль у розвитку української системи освіти.

2.3. Зміни в підготовці наукових кадрів.

Період гетьманування Кирила Розумовського позначився не лише модернізацією освітньої інфраструктури, а й якісними змінами в системі підготовки наукових і викладацьких кадрів. У XVIII ст. на теренах Гетьманщини поступово формується усвідомлення потреби в інтелектуальній еліті - представниках духовенства, правничої та адміністративної сфер, здатних не лише до управлінської діяльності, а й до наукових пошуків та викладання.

Розумовський, як перший український гетьман із європейською освітою (він навчався в Університеті Лейдена), мав глибоке розуміння важливості наукової підготовки як ключової складової державного розвитку. За його підтримки почала формуватися нова модель освітньо-наукового підходу,

---

⁷⁹ Андрущенко, В. П. Історія української освіти. Київ: Либідь, 2008. С. 244

зорієнтована на системну підготовку кадрів у дусі Просвітництва⁸⁰. Це відобразилось як у сприянні відправленню обдарованої молоді на навчання до університетів Європи, так і в оновленні навчального процесу в межах традиційних освітніх центрів України.

Особливо важливу роль у підготовці науковців відіграла Києво-Могилянська академія, яка залишалася основним інтелектуальним центром. У середині XVIII століття в ній активно розвивались філософські, богословські та природничі студії. Під впливом реформаторських ідей, що поширювались у Російській імперії та Західній Європі, в академії були оновлені навчальні програми, з'явилися нові напрями — зокрема, природничі науки, математика, основи права, що вимагало якісно підготовлених викладачів⁸¹.

Крім того, за ініціативи Розумовського було започатковано практику залучення іноземних науковців та педагогів, що мало стимулювати інтеграцію українського інтелектуального середовища до загальноєвропейського наукового простору. Хоча кількість таких викладачів була обмеженою, їхня присутність зумовила підвищення якості підготовки кадрів та адаптацію педагогічних практик до модерних стандартів⁸².

У контексті діяльності гетьмана заслуговує на увагу і підтримка шляхетської молоді у здобутті університетської освіти за кордоном. Відомі випадки, коли діти козацької старшини навчалися в Кенігсберзькому, Гайдельберзькому, Лейденському університетах, а після повернення ставали

---

⁸⁰ Смолій, В. А. Кирило Розумовський – останній гетьман України. Київ: Видавництво ім. О. Теліги, 1999. С. 80 – 120.

⁸¹ Мицик, Ю. А. Освіта в Україні доби Гетьманщини // Український історичний журнал. 2005. № 1. С. 43–56.

⁸² Гуржій, О. І. Гетьманщина в другій половині XVIII ст. Київ: Інститут історії України НАН України, 1998. С. 140 – 148.

викладачами, перекладачами, вченими чи священнослужителями, поширюючи здобуті знання в межах Гетьманщини⁸³.

Таким чином, реформаторська політика Кирила Розумовського в освітній сфері сприяла розширенню можливостей для якісної підготовки наукових кадрів. Формувалася нова інтелектуальна верства - освічена, європейськи орієнтована, здатна забезпечити наукову спадкоємність і розвиток в умовах поступової втрати автономії. Саме цей прошарок відіграв значну роль у збереженні української наукової традиції на зламі XVIII–XIX ст.

---

⁸³ Сас, П. М. Українська шляхта у XVI–XVIII ст.: між Заходом і Сходом. Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. С. 270 – 300.

III РОЗДІЛ. Наслідки освітньої реформи для українських губерній.

Освітня реформа, започаткована Гетьманом Кирилом Розумовським у середині XVIII століття, була не лише частиною модернізаційних зусиль на рівні окремої адміністративної одиниці — Гетьманщини, а й мала значний вплив на ширші процеси розвитку українських земель у складі Російської імперії. У контексті зростаючої централізації державного управління, посилення імперського контролю та поступової ліквідації автономного статусу Гетьманщини, ці освітні перетворення надавали українському суспільству нові можливості для самовираження, збереження ідентичності та підвищення культурного рівня.

Кирило Розумовський, як представник освіченої європейської еліти свого часу, не сприймав освіту виключно як засіб духовного або богословського виховання. Його бачення освіти передбачало формування функціональної інтелігенції — здатної брати участь у державному управлінні, юридичному забезпеченні, судочинстві, дипломатії та розвитку науки. Саме тому освітні заходи, запроваджені за його ініціативою, стали не лише інструментом просвітницького впливу, а й підґрунтям для створення нових соціальних і професійних структур у межах українських губерній.

Особливого значення освітня політика Розумовського набула в умовах поступової імперської уніфікації, коли українське населення втрачало власні

інститути самоуправління, а соціальні ліфти для вихідців із козацької старшини або шляхти дедалі більше залежали від освітнього рівня. Формування освіченого прошарку сприяло не лише кар'єрному зростанню, але й утвердженню ідеї культурної самодостатності, що в подальшому стане основою національного відродження.

3.1. Соціальний вплив реформи на різні верстви населення.

Освітня реформа, ініційована Гетьманом Кирилом Розумовським у середині XVIII століття, мала багатовимірний вплив на українське суспільство. Її соціокультурні наслідки значною мірою виходили за межі суто освітньої сфери, охоплюючи трансформації у системі цінностей, соціальній структурі, громадській свідомості та культурному просторі українських губерній у складі Російської імперії.

Перш за все, варто підкреслити зростання ролі освіти як соціального ліфта. Якщо раніше провідні позиції в суспільстві здебільшого займали особи шляхетського чи козацького походження на підставі належності до певного стану або традиційної адміністративної ієрархії, то після впровадження освітніх реформ почала формуватися нова якісна характеристика соціального авторитету - освіченість. Представники старшини і шляхти прагнули дати своїм дітям європейську або щонайменше академічну освіту, що відкривало доступ до адміністративної служби, судової діяльності, духовної кар'єри або наукової праці⁸⁴. Освіта ставала інструментом кар'єрного зростання і самореалізації, а також засобом закріплення нового типу культурної еліти -інтелігенції.

---

⁸⁴ Смолій, В. А. Кирило Розумовський – останній гетьман України. Київ: Видавництво ім. О. Теліги, 1999. С. 110 – 125.

Формування освіченого прошарку населення, особливо серед дітей козацької старшини, стало передумовою створення українського інтелектуального середовища, здатного генерувати нові ідеї, переосмислювати історичне минуле, зберігати й транслювати культурну спадщину. Саме в цю добу з'являються перші українські історіографічні праці, пам'ятки етнографії, переклади філософських та природничо-наукових творів. Освітня база, закладена в академічних колах та нових навчальних закладах, стала джерелом формування публічного простору, в якому обговорювались питання моральності, політики, церкви, історії, права та національної самосвідомості⁸⁵.

Важливою складовою соціокультурного впливу реформи було й підвищення престижу педагогічної та просвітницької діяльності. Учитель, ректор, духовна особа — це не лише фахівець, що передавав знання, а й моральний авторитет, вихователь покоління, носій ідей просвітництва. Це сприяло піднесенню рівня культури спілкування, поширенню писемності, поступовому витісненню архаїчних форм виховання. Саме в освітніх закладах, реформованих або створених за підтримки Розумовського, формувались цілі покоління інтелектуалів, які в подальшому вплинули на розвиток українського життя у ХІХ ст.

Особливої ваги набула гуманітарна складова освіти. Під впливом європейських університетів у навчальних програмах дедалі більше уваги приділялося філософії, історії, географії, етиці, а також світським наукам — математиці, механіці, риториці. Таке розширення освітнього змісту сприяло формуванню світогляду, орієнтованого на раціональність, науковість, громадянську відповідальність і загальнолюдські цінності — що відповідало духу європейського Просвітництва⁸⁶.

---

⁸⁵ Сас, П. М. Українська шляхта у XVI–XVIII ст.: між Заходом і Сходом. Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. С. 216–227.

⁸⁶ Гуржій, О. І. Гетьманщина в другій половині XVIII ст. Київ: Інститут історії України НАН України, 1998. С. 230–235.

Освітня реформа також започаткувала процес секуляризації культури. Хоча духовна освіта залишалась домінантною, все більше студентів та викладачів починали сприймати знання як самостійну цінність, а не лише як інструмент богословської підготовки. Освітні осередки ставали осередками вільнодумства, зростання наукового інтересу до природи, історії, суспільства.

У ширшому культурному контексті освітня реформа сприяла збереженню та реанімації української ідентичності в умовах зростаючої русифікації. Попри прагнення імперського центру до уніфікації освітнього простору, українські навчальні заклади залишалися носіями регіональної культурної традиції, мови, побуту, історичної пам'яті. Це був період, коли освіта виступала не лише засобом соціалізації, але й культурного опору. Саме через освітню діяльність українська інтелігенція зберегла мову, усну і писемну традицію, обрядовість, фольклор - усе те, що стане основою національного руху наступного століття.

Таким чином, соціокультурні наслідки освітньої реформи Гетьмана Кирила Розумовського були багатограними і глибокими. Вони охопили всі ключові сфери духовного життя українського суспільства: освіту, мораль, культуру, ідентичність. Освітні ініціативи Розумовського створили підвалини для формування національної еліти, зростання культурного потенціалу губерній, відновлення інтересу до історичної самосвідомості та забезпечили спадковість інтелектуального розвитку України в умовах імперського панування.

3.2. Вплив реформи на національну ідентичність та культуру населення.

Освітня реформа Кирила Розумовського в середині XVIII століття здійснювалася в складному політичному контексті, коли українські землі, формально ще зберігаючи ознаки автономії, поступово втягувалися в орбіту централізованої імперської політики Росії. Водночас культурна ідентичність українського населення, сформована впродовж попередніх століть - у межах

Київської Русі, Речі Посполитої, Гетьманщини - переживала серйозний виклик, пов'язаний із загрозою асиміляції. У цьому сенсі саме освіта - як інструмент передачі знань, цінностей, пам'яті та традицій - виступила ключовим чинником збереження і трансформації української національної ідентичності.

Реформа, започаткована Розумовським, не передбачала прямої культурної політики в сучасному розумінні, однак мала чітко виражений вплив на культурні процеси. Передусім, вона створила сприятливе середовище для формування нової української інтелектуальної еліти - освіченого класу, здатного не лише адаптувати західноєвропейські освітні та наукові здобутки, а й осмислювати власну історико-культурну спадщину. Ця еліта складалася з вихідців зі старшинських і шляхетських родин, які здобували освіту в Києво-Могилянській академії, а також у закордонних університетах - у Кенігсберзі, Лейдені, Лейпцигу, Галле, Відні⁸⁷. Їх світогляд поєднував елементи європейського просвітництва з українськими традиціями автономізму, козацької демократії та релігійної толерантності.

Важливо, що у рамках реформи зберігалася і навіть посилювалася роль таких центрів української освіти, як Києво-Могилянська академія, Чернігівський і Переяславський колегіуми. У цих закладах активно викладалися дисципліни гуманітарного циклу - історія, філософія, риторика, латина, богослов'я - які не лише формували освічену особистість, а й сприяли розвитку національного самосприйняття. Саме в цих школах зароджувалися перші світські історіографічні уявлення про українське минуле - наприклад, твори про князівські династії, козацьку добу, походження українського народу⁸⁸. Таким чином, формувалися наративи про Україну як окрему історичну спільноту, що мала власну державність, духовність, культуру та правову традицію.

---

⁸⁷ Смолій, В. А. Кирило Розумовський – останній гетьман України. Київ: Видавництво ім. О. Теліги, 1999. С. 120.

⁸⁸ Гуржій, О. І. Гетьманщина в другій половині XVIII ст. Київ: Інститут історії України НАН України, 1998. С. 88 – 90.

Освітня реформа також сприяла опосередкованій підтримці української мови - нехай не в офіційному, але в побутовому, просвітницькому й релігійному контекстах. Незважаючи на спроби впровадити російську як мову адміністрації та офіційного церковного вжитку, українська залишалася мовою повсякденного спілкування, частково викладання, проповідей, друкованих текстів. Викладачі, студенти, писарі та священники були не лише мовними носіями, а й передавачами культурного коду, який формував етнічну самосвідомість. У шкільних драмах, проповідях, полемічних творах і навіть юридичних документах продовжувала функціонувати українська лексика, стилістика, мовна образність⁸⁹.

Розширення освітнього простору, зростання кількості грамотного населення та вчителів призвели до активнішого розвитку місцевої культурної ініціативи. При монастирях, парафіях та колегіумах виникали хоріві капели, театральні гуртки, іконописні школи. Відроджувалася увага до народної творчості, українських традиційних пісень, духовної поезії. Освітні заклади часто ставали центрами локальної культурної активності - вони поширювали книжки, навчальні посібники, релігійні тексти, що зберігали мовну й культурну специфіку регіону.

Водночас не можна не відзначити і суперечливий характер впливу реформи на національну ідентичність. Адже розширення контактів із російськими освітніми установами, участь української еліти в імперських адміністративних структурах і поступова русифікація духовенства ставили під загрозу окремішність української культурної традиції. Проте саме завдяки освітній реформі в українських губерніях залишався простір для національного самовираження — хоча б у непрямий, латентний спосіб. У цьому сенсі освічена українська еліта зберігала внутрішню ідентичність, навіть якщо формально інтегрувалася в імперські структури.

---

⁸⁹Сас, П. М. Українська шляхта у XVI–XVIII ст.: між Заходом і Сходом. Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. С. 65 – 70.

Таким чином, реформа освіти Гетьмана Кирила Розумовського справила глибокий і тривалий вплив на культурний розвиток українського населення. Вона посприяла формуванню української національної інтелігенції, збереженню й адаптації національних традицій, розвитку гуманітарного знання, збереженню мови та історичної пам'яті. Саме в добу реформи відбулася перша кристалізація модерної української ідентичності — ще не політичної, але вже культурної, інтелектуальної та мовної. Ці процеси забезпечили спадкоємність української культурної традиції, яка згодом проявилася в національному русі XIX століття.

3.3. Розвиток наукових шкіл та інтелектуальних рухів.

Освітня реформа, започаткована Гетьманом Кирилом Розумовським, стала не лише важливим етапом у розвитку освітніх інституцій на українських землях, а й сприяла формуванню нової інтелектуальної атмосфери, що згодом дала поштовх до виникнення перших наукових осередків. Її значення в цьому контексті полягає в тому, що вона започаткувала системну трансформацію ставлення до знання - від традиційно-теологічного до світського, аналітичного, орієнтованого на раціональне пізнання світу.

У середині XVIII ст. на українських землях існувала значна культурно-освітня традиція, зосереджена навколо Києво-Могилянської академії, колегіумів і семінарій. Проте система освіти значною мірою залишалася релігійною за своїм змістом і консервативною за методами викладання. Реформа Розумовського полягала в спробі модернізувати освітній процес, адаптувавши його до вимог часу, під впливом західноєвропейських освітніх і філософських ідей. Гетьман, маючи власний досвід навчання за кордоном, зокрема в Німеччині, Нідерландах та Франції,

усвідомлював важливість світської освіти як підґрунтя для прогресу держави⁹⁰.

Одним із головних нововведень реформи було включення до навчального процесу нових дисциплін: математики, фізики, механіки, астрономії, права, державознавства. Ці предмети не лише розширювали кругозір учнів, а й стимулювали розвиток аналітичного мислення, що було необхідним для формування наукової культури. Студенти навчались розглядати суспільні, природні та моральні явища через призму логіки, причиново-наслідкових зв'язків і аргументованої дискусії.

Розширення освітнього простору створювало умови для зародження академічної науки як окремої форми інтелектуальної діяльності. Освітня реформа заклала підвалини для виникнення концепції «знання як служіння суспільству» - тобто, ідеї, що наука має практичну цінність і служить не лише духовним або церковним цілям, а й розвитку державного управління, економіки, права. Це, своєю чергою, означало розрив із середньовічним уявленням про знання як виключно божественне одкровення або інтерпретацію авторитетів.

Нова освітня політика також сприяла академічній мобільності. Все більше представників української старшини та духовенства почали здобувати освіту в університетах Центральної та Західної Європи - у Кенігсберзі, Галле, Лейдені, Відні, Лейпцигу. Повертаючись додому, ці люди приносили нові знання, методи викладання, наукові тексти, а також європейське уявлення про роль інтелектуала в суспільстві. Таким чином, в освітньому просторі українських губерній починає утверджуватися ідеал універсального науковця - не лише теолога чи ритора, а людини, здатної діяти в різних сферах знання.

Паралельно з цим формувалася потреба у створенні власної наукової термінології, особливо в царинах філософії, права, природознавства. Це стимулювало розвиток української інтелектуальної мови, сприяло підготовці

---

⁹⁰ Смолій, В. А. Кирило Розумовський – останній гетьман України. Київ: Видавництво ім. О. Теліги, 1999. С. 90.

перекладів європейських праць, написанню підручників, богословських і полемічних трактатів. Таким чином, наука почала набувати ознак інституціоналізованої сфери - з власною структурою, мовою, авторитетами й традиціями.

Крім того, реформа освіти сприяла формуванню критичного мислення, що поступово ставало базовою цінністю наукової діяльності. Студенти навчались не лише засвоювати знання, а й піддавати їх сумніву, зіставляти різні позиції, обґрунтовувати власну думку. Такий підхід став основою для формування перших інтелектуальних рухів на теренах України, які у ХІХ столітті переростуть у національну наукову школу.

Києво-Могилянська академія була не лише головним освітнім закладом на українських землях упродовж ХVІІ-ХVІІІ століть, але й відігравала роль першого повноцінного науково-інтелектуального центру Східної Європи. У контексті освітньої реформи Кирила Розумовського її значення набуло нового змісту - як осередку, де формувалися основи академічної науки, розвивалися наукові школи, здійснювалося накопичення і передача інтелектуального капіталу.

У середині ХVІІІ ст. Києво-Могилянська академія залишалася найбільш авторитетною освітньою інституцією на території Гетьманщини. Її освітня модель була побудована за зразком західноєвропейських університетів, поєднуючи схоластичну традицію з елементами гуманізму та раціоналізму. Навчальний курс включав тривале вивчення граматики, поетики, риторики, філософії, богослов'я, а також латинської, грецької, церковнослов'янської мов. Пізніше, з ініціативи освічених діячів, до програм почали додаватися курси математики, фізики, астрономії, що свідчило про відкритість академії до ідей європейського Просвітництва⁹¹.

Роль академії в розвитку наукової школи визначалась не лише структурою навчального процесу, але й характером інтелектуального

---

⁹¹ Гуржій, О. І. Гетьманщина в другій половині ХVІІІ ст. Київ: Інститут історії України НАН України, 1998. С. 68 – 74.

середовища, яке вона формувала. Тут панувала атмосфера наукової дискусії, вільного обміну ідеями, що було нетипово для більшості духовних навчальних закладів того часу. Велике значення надавалося диспутам - публічним науковим обговоренням, у межах яких учні навчалися аргументовано відстоювати свою позицію, застосовуючи методи логіки та риторики. Це сприяло розвитку критичного мислення - основи будь-якої наукової діяльності.

Випускники Києво-Могилянської академії стали першими українськими інтелектуалами, які не лише здобули ґрунтовну освіту, а й активно впливали на розвиток науки, культури та освіти як в Україні, так і в межах Російської імперії. Так, Феофан Прокопович, один із найвизначніших представників академії, ще на початку XVIII ст. сформулював концепцію просвітницької ролі науки та обґрунтував необхідність розвитку світської освіти. Його твори з філософії, логіки, богослов'я та державознавства використовувалися в академії і в середині XVIII ст., а його методологія впливала на кілька поколінь викладачів⁹².

У добу Розумовського академія зберігала автономність у формуванні змісту навчальних курсів, що дало змогу адаптувати програму до сучасних потреб і зберігати національну самобутність. Хоча частина викладачів орієнтувалася на російські академічні зразки, більшість все ж дотримувалася традицій вітчизняної освітньої школи, що дозволяло уникнути повної русифікації наукового середовища. Більше того, саме в академії формувалася наукова термінологія українською та латинською мовами, укладалися перші наукові курси для майбутніх викладачів і священників.

Особливу роль відігравали богословські й філософські школи при академії. Вони стали майданчиком для осмислення основ не лише релігійної доктрини, а й світоглядних проблем: співвідношення віри і розуму, природи державної влади, призначення людини в суспільстві. Це створювало

---

⁹² Смолій, В. А. Кирило Розумовський – останній гетьман України. Київ: Видавництво ім. О. Теліги, 1999. С. 118 – 120.

теоретичне підґрунтя для формування української національної ідеї, яка в подальшому реалізується у творах просвітників XIX століття.

Академія також стала осередком історичного мислення. Викладачі та студенти вивчали літописи, намагалися створити цілісну історію України, спираючись на козацьке минуле. Так зароджувалась українська історична школа, яка намагалася довести тяглість державницької традиції Русі - Гетьманщини - модерної України.

Не менш важливо, що випускники Києво-Могилянської академії займали ключові позиції в системі освіти, адміністрації, церковного управління в українських губерніях, а згодом і в інших регіонах імперії. Вони несли з собою знання, наукову культуру, прихильність до логіки, системності, аргументованості - і тим самим сприяли закладанню основ академічної науки в масштабах усієї імперії.

Освітня реформа, здійснена за ініціативи Гетьмана Кирила Розумовського, створила умови для виникнення перших інтелектуальних традицій, що згодом отримали форму історичних та філологічних шкіл. Хоча повноцінна інституціоналізація цих напрямів відбулася у XIX столітті, саме в середині XVIII ст. були закладені теоретичні засади, підготовлені кадри та створено інтелектуальне середовище, яке дозволило їм розвиватися. Ці процеси тісно пов'язані з модернізацією навчальних програм, підвищенням ролі гуманітарних дисциплін у навчанні, а також із загальним зростанням інтересу до історичного минулого й національно-мовного самовираження.

Особливе значення для становлення історичної думки мало зростання інтересу до історії України як окремої політичної та культурної традиції. Поширення ідей Просвітництва, зокрема принципів національного суверенітету, історичної тяглості, права на самовизначення, стимулювало осмислення українського минулого в ширшому контексті європейської історії. Саме серед вихованців Києво-Могилянської академії та інших колегіумів сформувався інтелектуальний прошарок, який почав трактувати історію

України не лише як хроніку подій, а як форму духовної й політичної легітимації національного існування.

Одним із найяскравіших прикладів цього процесу стала поява «Історії Русів» - анонімного твору, що з'явився наприкінці XVIII – на початку XIX ст. і був тісно пов'язаний із традиціями українського академічного та козацько-старшинського середовища. Незважаючи на відсутність точно встановленого авторства, дослідники пов'язують появу цієї праці з вихованцями Чернігівського колегіуму та Києво-Могилянської академії, зокрема з Григорієм Полетикою або його сином Василем. «Історія Русів» стала не лише історичним текстом, а й ідеологічним маніфестом - у ній проголошувалась ідея самостійного українського народу, козацька державність подавалась як легітимна форма політичного устрою, а Московська імперія критикувалась за узурпацію українських прав⁹³.

У межах академічного середовища активно розвивалась також філологічна школа, яка виникла на перетині риторичних, граматичних та перекладацьких дисциплін. Її зародження було спричинене необхідністю викладання класичних мов - латини, грецької, церковнослов'янської - а також усе активнішим використанням української мови в повсякденному житті, проповідях, драматичних творах, духовній поезії. Це сприяло накопиченню мовного матеріалу, аналізу мовних структур, побудові граматичних і стилістичних моделей, що в подальшому стали основою для нормування української мови як літературної.

У навчальних закладах також формувалася традиція перекладу класичних творів, що вимагала глибокого знання мови, контексту й методів текстології. Так, у другій половині XVIII століття на базі Києво-Могилянської академії та Чернігівського колегіуму розгорнулася традиція перекладу релігійної, філософської й морально-дидактичної літератури, зокрема творів Аристотеля, Цицерона, Євсевія Кесарійського, отців церкви. Паралельно

---

⁹³ Сас, П. М. Українська шляхта у XVI–XVIII ст.: між Заходом і Сходом. Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. С. 119.

укладалися словники, підручники з граматики, поетики, риторики - усе це сприяло розвиткові філологічної культури на українських теренах⁹⁴.

У філологічних колах закладалася також ідея мовної ідентичності, що базувалася на розумінні української мови як носія культури, традиції, ментальності. Викладачі прагнули зберегти функціонування української мови в письмі, усній проповіді, народній драмі. Вони боронили її від уніфікації, зокрема в межах імперської мовної політики, що все більше нав'язувала російську мову як єдину нормативну.

У середині XVIII століття українські землі, що входили до складу Гетьманщини, перебували на перехресті важливих суспільних, культурних і політичних змін. Період гетьманування Кирила Розумовського (1750–1764) став етапом активізації інтелектуального життя, яке концентрувалося довкола осередків освіти, науки та культури. Ці регіональні центри стали середовищем формування нового покоління освічених діячів, здатних формулювати й поширювати ідеї Просвітництва⁹⁵ [1].

Значну роль у формуванні інтелектуального простору відігравали полкові міста, зокрема Чернігів, Ніжин, Переяслав, Полтава. У цих містах існували колегіуми, братські школи, бібліотеки при церквах і монастирях, а також гуртки освічених козаків та духовенства. Чернігівський колегіум, зокрема, був знаним як другий після Києва центр гуманітарних знань, де викладали риторіку, філософію, латину, що сприяло формуванню нової еліти⁹⁶.

Ніжинський осередок заслуговує на окрему увагу. Місто, де функціонувала Греко-слов'яно-латинська школа, було важливим культурним і торговим вузлом. Завдяки меценатству місцевої старшини та духовенства,

⁹⁴ Мицик, Ю. А. Освіта в Україні доби Гетьманщини // Український історичний журнал. 2005. № 1. С. 43–56.

⁹⁵ Гирич І. Кирило Розумовський і українське Просвітництво // Український історичний журнал. 2008. № 4. С. 27–41.

⁹⁶ Смолій В. А., Степанков В. С. Історія українського державотворення: від стародавності до сьогодення. К.: Алерта, 2019. С. 240 - 248

Ніжин перетворився на осередок книгодрукування, перекладацької діяльності та збирання бібліотек. Тут формувалося середовище, в якому циркулювали нові європейські ідеї, зокрема просвітницькі⁹⁷.

Особливої уваги заслуговує діяльність Кирила Розумовського як мецената науки та освіти. За його сприяння в багатьох регіонах відбувалося покращення умов для викладання, відкривалися нові школи, активно запрошувалися вчителі з-за кордону. Сам гетьман мав тісні зв'язки з інтелектуальними колами Санкт-Петербурга, Москви та Західної Європи, що сприяло включенню українських регіонів до ширшого європейського освітнього простору⁹⁸.

Не варто залишати поза увагою і роль монастирських шкіл та бібліотек, які були джерелом не лише релігійної освіти, але й загального знання. Монастирі в Батурині, Лубнах, Густині відігравали важливу роль у збереженні історичної пам'яті, поширенні книг та організації навчання молоді⁹⁹.

У середині XVIII століття, на тлі освітніх реформ та посилення культурних впливів із Західної Європи, в Гетьманщині поступово формуються ознаки нового соціального прошарку – модерної інтелігенції. На відміну від традиційної освіченої верстви, пов'язаної переважно з духовенством і козацькою старшиною, нова інтелігенція орієнтувалася на секулярні знання, раціональне мислення та суспільну активність у сфері науки, освіти, права і культури¹⁰⁰.

Витоки модерної інтелігенції тісно пов'язані з діяльністю Києво-Могилянської академії та колегіумів у Чернігові, Переяславі, Харкові,

---

⁹⁷ Мицик Ю. А. Гетьманщина XVIII століття: політичні процеси та культурне життя. К.: Генеза, 2014. С. 88 – 90.

⁹⁸ Шевченко Л. М. Освітня політика Кирила Розумовського // Освітологічний дискурс. 2017. № 1 (17). С. 84–91.

⁹⁹ Кравченко В. В. Україна, імперія, Росія: вибрані статті з новітньої історії. К.: Критика, 2011. С. 187 – 190.

¹⁰⁰ Забужко О. Становлення модерної української інтелігенції // Критика. 2002. № 4. С. 22–30.

які стали осередками формування нових освітніх і культурних орієнтирів. Саме в цих закладах почали вивчати не тільки традиційні богословські дисципліни, але й новітні досягнення філософії, математики, природничих наук. Багато випускників здобували подальшу освіту у європейських університетах, насамперед у Німеччині, Італії та Франції, звідки поверталися з новими уявленнями про роль знань у суспільстві¹⁰¹.

Кирило Розумовський, як представник аристократії, інтегрованої у російське та європейське середовище, сам став символом перехідної постаті між старою елітою та новою інтелігенцією. Його підтримка наукових ініціатив, запровадження західноєвропейських норм у військову, адміністративну й освітню сфери стимулювала появу прошарку людей, які поєднували управлінські функції з культурною місією¹⁰².

Цей період також ознаменувався формуванням світської публіки, здатної до участі в інтелектуальному житті поза межами духовного простору. У містах, зокрема у Ніжині, Полтаві, Глухові, з'являються перші світські інтелектуальні гуртки, читацькі товариства, приватні бібліотеки. Представники нової інтелігенції займалися перекладацькою діяльністю, вивчали історію, право, європейські мови, створювали перші праці з філософії та педагогіки¹⁰³.

Значну роль у цьому процесі відігравала й українська шляхта, яка, попри інтеграцію в імперську адміністративну систему, зберігала прагнення до національної самобутності. У її середовищі з'являються представники, що обстоюють модерні форми освіти й управління, виступають за просвітництво серед народу. Вони стають посередниками між європейськими інтелектуальними ідеями та українською культурною традицією¹⁰⁴.

---

¹⁰¹ Сарбей В. Г. Освітні інститути Гетьманщини у XVIII столітті // Український історичний журнал. 2010. № 2. С. 35–47.

¹⁰² Ясь О. В. Кирило Розумовський і проблема національного елітного прошарку // Наукові записки. 2015. Т. 134. С. 12–19.

¹⁰³ Мицик Ю. А. Культурне життя Гетьманщини в XVIII столітті. К.: Генеза, 2011. С. 187 – 190.

¹⁰⁴ Касьянов Г. В. Історія української інтелігенції: нариси. К.: Либідь, 1993. С. 68 – 74.

Початки модерної інтелігенції в Гетьманщині були нерівномірними та часто суперечливими. Проте саме в середині XVIII століття закладаються основи для подальшого формування української інтелектуальної еліти, яка у XIX столітті відіграватиме ключову роль у національному відродженні. Її зародження у добу гетьманування Кирила Розумовського стало наслідком не лише інституційних реформ, а й глибших змін у світогляді освіченої частини суспільства¹⁰⁵.

Таким чином, внаслідок освітньої політики Кирила Розумовського в українських губерніях відбулися суттєві зрушення в напрямку модернізації освітньої системи. Започатковані ним реформи сприяли переходу від традиційної духовної моделі освіти до світської, більш раціональної та орієнтованої на європейські стандарти. Розширення мережі навчальних закладів, запровадження нових предметів і залучення освічених кадрів стали важливою основою для подальшого розвитку освітньої інфраструктури в регіонах. Хоча після ліквідації гетьманства імперська влада взяла під контроль ці процеси, змінивши акценти в бік централізації та русифікації, інституційна й ідеологічна база, закладена у період гетьманування Розумовського, залишила помітний слід. Саме вона стала передумовою формування нового типу інтелектуалів і освічених верств, що в подальшому відігравали активну роль у культурному та національному відродженні українського суспільства.

---

¹⁰⁵ Гісцова Т. П. Початки модерної інтелігенції в Україні: соціокультурний аспект // Освітологічний дискурс. 2018. № 2. С. 55–63.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження освітніх проєктів у Гетьманщині за часів гетьманування Кирила Розумовського (1750–1764) встановлено, що цей період відіграє важливу роль в історії становлення й розвитку української освіти XVIII століття. Освітня політика Розумовського, хоча й реалізована частково, відображає прагнення української політичної еліти до модернізації суспільства відповідно до загальноєвропейських просвітницьких тенденцій. Освіта розглядалася гетьманом як ключовий чинник формування ефективного державного управління, розвитку науки й культури, а також як засіб укріплення національної ідентичності в умовах поступової інтеграції до складу Російської імперії.

Кирило Розумовський, останній гетьман Лівобережної України, постає як реформатор, що прагнув поєднати традиційні інститути козацької державності з ідеями європейського Просвітництва. Його освітній досвід, здобутий у Сорбонні, тісні контакти з інтелектуальними колами Франції та Німеччини, а також високий авторитет при імператорському дворі створювали передумови для ініціювання глибоких змін у галузі освіти. Освітні проєкти Розумовського не були поодинокими ініціативами - вони становили складову ширшої програми державного реформування, яка охоплювала адміністративні, судові та соціальні перетворення.

Насамперед дослідження засвідчило, що гетьман активно сприяв розширенню освітньої мережі. Мова йде не лише про підтримку вже

існуючих колегіумів у Києві, Чернігові, Переяславі, а й про розробку нових освітніх ініціатив. Найяскравішим прикладом є проєкт створення Батуринського університету - амбітного задуму заснування світського вищого навчального закладу європейського зразка. Планувалося, що університет стане осередком підготовки української еліти, здатної ефективно функціонувати в новій державній системі. Хоча проєкт не був реалізований через політичні обставини та тиск з боку Петербурга, він свідчить про стратегічне бачення гетьмана в освітній сфері.

Освітня політика Кирила Розумовського передбачала також підвищення якості навчального процесу. Зокрема, він прагнув модернізувати зміст освіти, включивши до навчальних програм філософію, математику, природничі науки, юриспруденцію - дисципліни, що відповідали запитам європейського інтелектуального середовища того часу. Ці зміни мали на меті не лише всебічний розвиток особистості, а й практичну підготовку фахівців для державної, військової, судової та адміністративної служби. Значна увага приділялася підвищенню кваліфікації викладачів, зокрема через залучення спеціалістів із Західної Європи.

Також простежується зацікавлення гетьмана в поширенні початкової освіти серед нижчих верств населення, зокрема шляхом відкриття парафіяльних шкіл. Хоча ці заходи не набули широкого поширення, сама їх поява свідчить про усвідомлення ролі базової грамотності у модернізації суспільства.

Особливо важливо акцентувати на європейському векторі освітньої політики Розумовського. Гетьман орієнтувався на досвід Франції, Німеччини, Австрії. Освіта, здобута ним у Сорбонні, стала визначальною у формуванні його світогляду. Джерела дозволяють стверджувати, що освітні плани Розумовського були виявом прагнення до цивілізаційного зближення України з Західною Європою. На відміну від імперської освітньої моделі з її централізованим та уніфікованим підходом, гетьман пропонував автономну,

гуманістично орієнтовану систему, яка зберігала б зв'язок із національними традиціями.

Розумовський розглядав освіту як чинник формування нової інтелектуальної еліти. Його політика була спрямована на підготовку покоління українських діячів, здатних ефективно реалізовувати реформи, поєднуючи європейські знання з національною ідентичністю. Саме представники освіченої старшини стали носіями реформаторських ідей та рушіями суспільного поступу.

Цей підхід виявився довготривалим: після скасування гетьманства випускники колегіумів та академій відігравали важливу роль у культурному та науковому житті Наддніпрянщини. Хоча політичні обставини, зокрема ліквідація гетьманства у 1764 році та імперська централізація, завадили реалізувати всі задуми, освітня діяльність Кирила Розумовського залишила вагомий слід. Її значення полягає не лише в створених навчальних закладах, а й у зміні підходу до самої освіти як до невід'ємної складової державної політики й основи культурного, соціального та політичного розвитку.

Проведене дослідження підтвердило, що освітні ініціативи Розумовського стали містком між бароковою традицією Києво-Могилянської академії та ідеями Нового часу, які надходили з Європи. Вони заклали інтелектуальне підґрунтя для національних рухів XIX століття та становлення модерної української освіти.

Варто підкреслити, що освітня діяльність Кирила Розумовського не розглядалася ним у відриві від ширшого культурного контексту. Однією з важливих ініціатив стало меценатство в сфері друкарства та книжкової справи. Підтримка друкарень, поширення літератури, зокрема перекладів європейських наукових і філософських праць, сприяли розвитку інтелектуального середовища в Лівобережній Україні. І хоча масштаб цієї діяльності був обмежений як матеріальними ресурсами, так і цензурними обмеженнями імперської влади, її поява свідчить про прагнення

Розумовського формувати умови для самостійного інтелектуального розвитку українського суспільства.

У цьому контексті особливої уваги заслуговує питання мовної політики в освіті. Хоча латина, а згодом і російська мова почали домінувати в офіційній освіті, Розумовський не ігнорував значення української мови як засобу комунікації й носія культурної ідентичності. У колегіумах того часу, хоч і переважала латинська мова викладання, українська залишалася мовою побутового спілкування, а в деяких випадках - і навчального процесу на початкових етапах. Прагнення гетьмана зберегти освітню автономію можна також розглядати як спробу зберегти культурну самобутність у часи зростаючої імперської асиміляції.

Певну роль у реалізації освітніх задумів гетьмана відіграла старшинська верства, яка вбачала в освіті не лише шлях до підвищення соціального статусу, а й засіб збереження впливу в умовах централізації влади. Залучення дітей козацької старшини до навчання в київських і чернігівських колегіумах, а згодом - до здобуття вищої освіти за кордоном, заклало основи для формування нового типу українського інтелігента. Ці освічені люди, багато з яких після завершення навчання обіймали посади в адміністрації, судочинстві, війську або займалися науковою діяльністю, стали своєрідними агентами модернізації, які поєднували традиційні українські цінності з новітніми європейськими ідеями.

Крім того, освітня політика Розумовського перебувала у постійному діалозі з церковною ієрархією. Варто зазначити, що багато освітніх установ на той час були підпорядковані духовенству, що давало змогу церкві контролювати зміст навчання. Водночас Розумовський намагався вивести світську освіту за межі виключно церковного впливу. Його прагнення створити університет у Батурині саме як світський заклад було своєрідною декларацією нового освітнього курсу, в якому церква не відіграла б монополізуючої ролі. У цьому крилася відмінність між освітніми прагненнями гетьмана і традиційним підходом духовної еліти.

Важливо також відзначити, що ідеї освітньої реформи, висунуті Розумовським, мали певний вплив на подальші імперські освітні проекти. Так, деякі елементи модернізації навчального процесу, зокрема введення світських дисциплін, поступово були адаптовані в освітню політику Російської імперії в кінці XVIII - на початку XIX століття. Проте на відміну від централізованої імперської системи, модель, запропонована Розумовським, була ближча до ідеалів автономії, плюралізму й гуманізму, що свідчить про її прогресивний характер навіть у загальноєвропейському контексті.

Не можна не згадати і про роль жінок у системі освіти часів Розумовського. Хоча жіноча освіта не була пріоритетним напрямом його політики, існують свідчення про відкриття окремих приватних пансіонів для дівчат із шляхетських родин, де викладалися основи грамоти, музики, етикету, іноземних мов. Ці починання, хоч і обмежені за масштабом, відкривали нові горизонти для жіночої освіти та стали передвісниками подальших зрушень у цьому напрямку в XIX столітті.

Узагальнюючи, можна стверджувати, що освітня політика Кирила Розумовського стала першим масштабним спробуванням створити модерну освітню систему в Україні, що ґрунтувалася на засадах європейського гуманізму, просвітництва та національного самоусвідомлення. Попри численні перешкоди, ці ініціативи засвідчили наявність потужного інтелектуального потенціалу українського суспільства, здатного до саморозвитку й інтеграції в ширший європейський культурний простір. Спадщина Розумовського, особливо в освітній сфері, й донині залишається важливим орієнтиром у формуванні національної освітньої ідеї.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Акти та документи Генеральної військової канцелярії. К.: Наукова думка, 1993. Т. 1. 312 с.
2. Грибовський В. Кирило Розумовський і Катерина II. 260 років тому Російська імперія ліквідувала гетьманство в Україні // Радіо Свобода. 2024.
3. Лазорський, М. П. Гетьман Кирило Розумовський : роман – хроніка 18 віку / Київ : [б. и.], 2003. 657 с.
4. Мапа Лівобережної України XVIII ст. // Архів Центрального державного історичного архіву України. К., ф. 123, оп. 1, спр. 45.
5. Маслійчук В. Л. Секуляризація та освітні проекти за гетьманування Кирила Розумовського (1750–1764 рр.) // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. 2016. Вип. 22. С. 24-31
6. Миловидов Л. Проекти вищої школи на Чернігівщині (1760–1803 рр.) // Записки Чернігівського наукового товариства. Праці історико–краєзнавчої секції. Чернігів, 1931. Т.1.; 8.
7. Проект к учреждению университета Батуринского 1760 года / уклад. Г. Н. Теплов. Архів Інституту рукопису НАН України, ф. X, спр. 2501. 20 арк.

8. Путро О.І. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.) : монографія : (в 2 ч.) / М-во культури і туризму України, Держ. акад. керів. кадрів культури і мистецтв. - Київ : ДАКККиМ, 2008. Ч. 1 . 2008. 239 с.
9. Семен Дівович. Разговор Великороссии с Малороссиею. 1762.
10. Указы императрицы Екатерины II по управлению Малороссией. Санкт-Петербург: Императорская академия наук, 1890. 318 с.
11. Указы императрицы Елизаветы Петровны, относящиеся к Малороссии. Санкт-Петербург: Типография II Отделения Собственной Е.И.В. канцелярии, 1863. 402 с.

12. Андрущенко В. П. Історія української освіти. Київ: Либідь, 2008. 400 с.
13. Ващенко В. С. Виховний ідеал українця в контексті історії освіти. Київ: Освіта, 1997. 192 с.
14. Вечерський В. Глухів. Київ: Абрис, 2003. С. 54–58.
15. Гирич І. Кирило Розумовський і українське Просвітництво // Український історичний журнал. 2008. № 4. С. 27-41.
16. Гісцова Т. П. Початки модерної інтелігенції в Україні: соціокультурний аспект // Освітологічний дискурс. 2018. № 2. С. 55–63.
17. Горобець В. М. Православ'я і духовна освіта в Україні XVIII ст. // Духовна культура України. 2003. Вип. 2. С. 45–59.
18. Горобець В. М. та ін. Історія в особах: козаччина. Київ: Україна, 2013. С. 251–260.
19. Гуржій О. І. Гетьманщина в другій половині XVIII ст. Київ: Інститут історії України НАН України, 1998. 240 с.
20. Дашкевич Я. Кирило Розумовський: політична діяльність і культурне середовище. Львів: Інститут українознавства, 2001. 200 с.

21. Дашкевич Я. Розумовський Кирило // Енциклопедія історії України. Т. 9. Київ: Наукова думка, 2012. С. 146–148.
22. Забужко О. Становлення модерної української інтелігенції // Критика. 2002. № 4. С. 22–30.
23. Зашкільняк Л., Качараба С. Історія освіти в Україні: від найдавніших часів до початку ХХІ століття. Львів: Світ, 2012. 512 с.
24. Касьянов Г. В. Історія української інтелігенції: нариси. Київ: Либідь, 1993. 320 с.
25. Коваленко О. Б. «Освічений гетьманат» Кирила Розумовського (До постановки проблеми) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Матеріали Четвертих Всеукраїнських історичних читань. Київ – Черкаси, 1994. С. 186–192.
26. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини. 1760–1830. Київ, 1996. 400 с.
27. Когут, З. Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної і модерної історії України. Київ: Критика, 2004. 352 с.
28. Кравченко В. В. Україна, імперія, Росія: вибрані статті з новітньої історії. Київ: Критика, 2011. 352 с.
29. Крижановський О. П. Кирило Розумовський і його епоха. Київ: Наукова думка, 1993. 250 с.
30. Маслійчук, В. Л. «Новоприбавочные классы»: спроба світського навчального закладу у Харкові 1765–1775 років // Київська Академія. 2013. Вип. 11. С. 137–153.
31. Микитась В. Давньоукраїнські студенти і професори. Київ: Абрис, 1994. 288 с.
32. Миловидов, Л. Проекти вищої школи на Чернігівщині (1760–1803 рр.) // Записки Чернігівського наукового товариства. 1931. Т. 1. С. 65–89.
33. Мицик Ю. А. Гетьманщина ХVІІІ століття: політичні процеси та культурне життя. Київ: Генеза, 2014. 200 с.

34. Мицик Ю. А. Культурне життя Гетьманщини в XVIII столітті. Київ: Генеза, 2011. 320 с.
35. Мицик Ю. А. Освіта в Україні доби Гетьманщини // Український історичний журнал. 2005. № 1. С. 43–56.
36. Нартов В. Кирило Розумовський // Найвидатніші гетьмани та кошові отамани України. Харків, 2007. С. 289–296.
37. Нічик В. М. Ідеї Просвітництва в українській філософській культурі XVIII століття. Київ: Наукова думка, 1990. 256 с.
38. Огієнко І. Українська культура. Культурно-історичний нарис. Київ: Абрис, 1994. 256 с.
39. Оглоблин О. П. Гетьман Кирило Розумовський. Нью-Йорк: Українська вільна академія наук у США, 1974. 184 с.
40. Панашенко В. В. Навчання козацьких дітей грамоти та військової справи на Лівобережній Україні XVIII ст. // Український історичний журнал. 1972. № 2. С. 103–108.
41. Панашенко В. Володарі гетьманської булави: історичні портрети. Київ: Видавництво ім. О. Теліги, 1995. С. 535–554, 560.
42. Пекарчук О. М. Києво-Могилянська академія як освітній центр України у XVIII столітті // Вісник НУ «Острозька академія». Серія: Історичні науки. 2012. Вип. 19. С. 111–119.
43. Петров Н. Киевская Академия в гетманство Кирилла Григорьевича Разумовского. Київ, 1905. 43 с.
44. Петров Н. Опыт обязательного обучения казацких детей грамоты в Лубенском полку в 1762 г. // Киевская старина. 1906. Т. ХСІІ. № 1. С. 1–5.
45. Пишчанська, В. М. Феномен українського козацтва як етнокультурної спільності // Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури. 2018. Вип. 30. С. 18–26.
46. Плохій, С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. Київ: Критика, 2005. 432 с.

- 47.Посохова Л. На перехресті культур, традицій, епох: православні колегіуми України наприкінці XVII – на початку XIX століття. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. 400 с.
- 48.Посохова Л. Реформи учебных заведений в Российской империи в конце XVIII – в начале XIX века и историческая судьба православных коллегиумов Украины // ResHistorica. 2013. Т. 36. С. 203–218.
- 49.Реснт О. П., Коляда І. А. Усі гетьмани України: легенди, міфи, біографії. Харків: Фоліо, 2007. С. 355–373.
- 50.Різниченко В. Проект українського університету в Батурині. Київ, 1916. 16 с.
- 51.Сарбей В. Г. Освітні інститути Гетьманщини у XVIII столітті // Український історичний журнал. 2010. № 2. С. 35–47.
- 52.Сас П. М. Українська шляхта у XVI–XVIII ст.: між Заходом і Сходом. Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. 432 с.
- 53.Сегеда С. Гетьманські могили. Київ: Наш час, 2009. С. 341–377.
- 54.Сисин Ф. Українська шляхта й проблема національного відродження у XVIII ст. // Український історичний журнал. 1992. № 6. С. 3–17.
- 55.Сірополко С. Історія освіти в Україні. Львів: Афіша, 2001. 664 с.
- 56.Смолій В. А. Кирило Розумовський – останній гетьман України. Київ: Видавництво ім. О. Теліги, 1999. 368 с.
- 57.Смолій В. А., Степанков В. С. Історія українського державотворення: від стародавності до сьогодення. Київ: Алерта, 2019. 512 с.
- 58.Соколов В. Постать гетьмана Кирила Розумовського (1728–1803) на тлі його культурно-просвітницької діяльності (до 200-річчя з дня смерті) // Вісник Книжкової палати. 2003. № 3. С. 27–29.
- 59.Струкевич О. Кирило Розумовський // Історія України в особах: козаччина. Київ, 2000. С. 251–260.
- 60.Ульяновський В. І. Реформи в освітній сфері України XVIII ст. // Наукові записки НаУКМА. Історія і теорія культури. 2007. Т. 71. С. 89–98.

61. Уривалкін О. М., Уривалкін М. О. Гетьмани України та кошові Запорізької Січі. Київ: Дакор, КНТ, 2008. С. 339–363.
62. Черкаський І. Чи впливав Г. Н. Теплов на гетьмана Розумовського в його управлінні Україною? // Ювілейний збірник на пошану акад. М. С. Грушевського. Київ, 1928. С. 253–267. — 15 с.
63. Чижевський Д. Нариси з історії філософії в Україні. Київ: Либідь, 1992. 240 с.
64. Чухліб Т. Гетьмани України: війна, політика, кохання. Київ: Арій, 2016. С. 467–473.
65. Шевченко Л. М. Освітня політика Кирила Розумовського // Освітологічний дискурс. 2017. № 1 (17). С. 84–91.
66. Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ: Генеза, 1997. 312 с.
67. Яременко М. «Академіки» та Академія. Соціальна історія освіти й освіченості в Україні XVIII ст. Харків, 2014. 514 с.
68. Яременко, М. «Академіки» та Академія: Соціальна історія освіти й освіченості в Україні XVIII ст. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. 514 с.
69. Ясь О. В. Кирило Розумовський і проблема національного елітного прошарку // Наукові записки. 2015. Т. 134. С. 12–19.
70. Degtyarev S. I. The Project of the Baturinsky University of Hetman Kirill Razumovsky // *Bylye Gody*. 2024. Vol. 19, No. 2. P. 564–571.
71. Masliychuk V. L. “The Second Malorossian Board” and educational initiatives 1765–1775 // *Zaporizhzhia Historical Review*. 2016. No. 1. P. 39–45. URL: <https://istznu.org/index.php/journal/issue/view/9> (дата звернення: 17.05.2025).
72. Plokyh S. *The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine*. Oxford: Oxford University Press, 2001. С. 147–156.
73. Posokhova L. Yu. The evolution of children education strategies of Cossack sergeant in Hetmanate and Sloboda Ukraine in the 18th century // *The*

Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History. 2015.
No. 50. P. 274–285. URL:
<https://periodicals.karazin.ua/history/article/view/1565> (дата звернення:
17.05.2025).

РЕЗЮМЕ

Робота присвячена дослідженню освітніх проєктів в Гетьманщині в період гетьманування Кирила Розумовського (1750–1764 рр.). На основі широкого кола документальних, наративних та картографічних джерел проаналізовано основні напрями освітньої політики, її соціальні та політичні передумови, а також вплив особистості гетьмана на розвиток освіти в українських землях.

Висвітлено спроби модернізації освітньої системи, зокрема ініціативу створення Батуринського університету, активізацію навчального процесу в колегіумах, а також залучення до освітніх реформ елітних прошарків козацької старшини. Аналіз джерел демонструє, що освітня політика доби Розумовського стала першим проявом системного підходу до розвитку інтелектуального потенціалу Гетьманщини.

Звернення до даної теми зумовлене відсутністю комплексного дослідження освітньої політики в період пізнього Гетьманату, а також недостатньою увагою в історіографії до постаті Кирила Розумовського як ініціатора освітніх реформ. У роботі реалізовано першу спробу визначити місце освіти в політичній стратегії гетьмана та показати її значення у формуванні ідентичності козацької еліти в умовах зростаючого імперського

впливу. На основі аналізу джерел охарактеризовано складові освітніх ініціатив, їхнє сприйняття сучасниками та наслідки для подальшого розвитку української освіти.

SUMMARY

The work is devoted to the study of educational projects in the Hetmanate during the period of Kyrylo Rozumovsky's hetmanship (1750–1764). Based on a wide range of documentary, narrative and cartographic sources, the main directions of educational policy, its social and political prerequisites, as well as the influence of the hetman's personality on the development of education in Ukrainian lands are analyzed.

Attempts to modernize the educational system are highlighted, in particular the initiative to create Baturyn University, the intensification of the educational process in collegiums, as well as the involvement of the elite strata of the Cossack elders in educational reforms. Analysis of the sources demonstrates that the educational policy of the Rozumovsky era became the first manifestation of a systematic approach to the development of the intellectual potential of the Hetmanate.

The appeal to this topic is due to the lack of a comprehensive study of educational policy during the late Hetmanate, as well as insufficient attention in historiography to the figure of Kyrylo Rozumovsky as the initiator of educational reforms. The work implements the first attempt to determine the place of education

in the hetman's political strategy and show its importance in the formation of the identity of the Cossack elite in the conditions of growing imperial influence. Based on the analysis of sources, the components of educational initiatives, their perception by contemporaries and consequences for the further development of Ukrainian education are characterized.